

Gamle rettsedvaner, særlig hos lappene

Av Erik Solem

Jeg tror ikke det for dette tidskrifts lesere har noen interesse å ta opp det blandt jurister sterkt diskuterte spørsmål om hva det kreves for at det skal foreligge en sedvanerett eller forskjellen mellom en rettsedvane og kutymen. Det jeg vil ta fram er enkelte sedvaner og rettsoppfatninger som folk har dannet seg og som de retter seg etter fordi de mener at det er lovlig rett. Retten er jo en meget viktig del av et folks kultur. Rettslivet er det menneskelig livet så vidt det følger en viss oppfatning av hva som er rett.

Om disse oppfatninger helt ut godkjennes av domstolene har i denne forbindelse mindre betydning, — de viser nemlig ofte hvordan den folkelige reaksjon er overfor forskjellige rettsproblemer.

Når en ung jurist trer ut i livet med sitt eksamensbevis i lommen, mener han ofte at han kjenner retten ut og inn, for han kjenner loven og de teoretiske framstillinger av rettsvitenskapen. Men kommer han ut i det praktiske liv og har åpne øyner og ører, vil han snart merke at den alminnelige folkelige oppfatning av det som er rett ikke alltid stemmer med det jeg kan kalle den offisielle rett. Dette vil

særlig gjelde om han får sitt virke på landsbygden — og mest såfremt han kommer i forbindelse med avstengte strøk. Der er det ofte slik at befolkningen innretter seg etter gammel sed og skikk og bryr seg mindre om det de lærde jurister sier og lærer. Dette fikk et ganske karakteristisk uttrykk for noen år siden i en sørlandsbygd i Norge, da en gammel skikkelig bonde kom med det hjertesuk: "Her er ikje verande no i Evje sokn; dei bruker lova." Loven var ny, den brøt med gammel skikk og sedvane — og da var det ikke "værande" mer.

Vil en virkelig sette seg inn i rettslivet — den levende rett — lønner det seg å være oppmerksom også på de folkelige oppfatninger. Vi foretar oss jo daglig rettshandlinger eller handlinger som kan få rettslig betydning.

Når en husmor går ut om morgenen og gjør forskjellige innkjøp til husholdningen foretar hun like mange rettshandlinger — kjøp, og om kjøp er det skrevet hundrevis sider bare i den skandinaviske rettslitteratur. Er en i et selskap hvor en på en hyggelig og gemyttlig måte behandler sine medmenneskers gode navn og rykte, kan det nok hende, når en tenker nærmere over det, at det er blitt servert en del uttalelser som kan rammes av in-

Foredrag holdt i årsmöte 24 september 1946 i Föreningen för svensk kulturhistoria.

jurielovgivningen, dersom de ble trukket fram og forfulgt. Heldigvis er det så at alle disse dagliglivets rettshandler avvikes uten konflikt, men ofte avvikes de etter andre regler enn dem som bestemmes i den offisielle rett.

Gir en seg til å undersøke de sedvane-regler som gjelder blandt folk, vil en kunne skille ut de som knytter seg til forskjellige yrker f. eks. innen handelsverdenen, bondenæringen, fiskeri o. s. v.

Stundom kan det være slik at det på den måten fester seg oppfatninger som lovgivningen senere tar opp og regulerer i paragraffer. I dette tilfelle har retts-sedvanen gått forut for lovgivningen. Men det som er vel så interessant er at enkelte rettsoppfatninger til tross for ny lovgivning blir hengende igjen og derved viser at den folkelige rettsoppfatning ennå ikke har fordøyet den nye offisielle rett. Det viser seg at vi ofte trekkes med rettsforestillinger fra meget gammel tid. Dette emne er dessverre alt for lite utforsket, men det kan — mener jeg — gi mange bidrag til forståelse av rettens psykologi.

På et område er en imidlertid kommet ganske langt, nemlig ved undersøkelse av de såkalte primitive folks rett. I løpet av det siste halv hundre år er det her skaffet til veie et meget stort materiale som danner grunnlaget for den sammenliknende etnologiske rettsforskning. Denne rettsforskning har også søkt å bygge opp teorier om rettens utvikling etter bestemte skjemaer og har søkt å finne ut påvirkninger fra det ene folk til det annet. Et avgjørende resultat mener jeg i all fall en kan komme til på denne måten — og det er at de økonomiske forhold et folk eller en stamme lever under er av viktighet for de rettsregler den danner seg —

et jegerfolk krever andre regler enn et akerdyrkende, et nomadefolk andre regler enn et fastboende. Og dette spiller inn ikke bare ved de rene formuesforhold, men også ved arveregler og ofte også ved ekteskapsreglene.

Vi har som kjent her i Skandinavia et folk som jeg ikke vil kalle primitivt, men som har et annet kulturopphav enn vi nordmenn og svensker. Det er *lappene*. En del av disse lever jo ennå som nomader med sin reindrift. En kan på forhånd gå ut fra at det hos denne folkestamme må leve rettsforestillinger av et annet slag enn de norske og svenske. Det viser seg da også å være tilfellet. Da jeg i 1912 kom som dommer opp til et typiskt lappedistrikt, Tana i Finnmark — til orientering opplyser jeg at det ligger østenfor Nordkapp — merket jeg snart at lappenes oppfatninger av det som var rett ikke alltid stemte med den offisielle rett. Under min niårige virksomhet deroppe søkte jeg så å komme nærmere til bunds i dette.¹

En av de første ting som slo meg var lappenes særegne arveregler. Den norske rett begunstiger jo i høy grad den eldste sønn; det har fått særlig uttrykk ved arveretten til jord på landet i vår odels- og åsetesrett hvoretter den eldste sønn er særlig begunstigt.

Men fra dette spesielle område har dette bredt seg slik at den elste sønn har en nær sagt selvølgelig rett til å være den første ved enhver anledning. Jeg kom til Finnmark opplært i disse rettsregler, og som den yngste i en relativ stor søskenflokk hadde jeg i det praktiske liv erfart at yngstebarnet — skrapkaka som det kalles på norsk — ikke skal ha noe å si.

Det er derfor forståelig at jeg umid-

¹ En utførlig framstilling av dette emne finnes i *Erik Solem*, Lappiske rettsstudier. Oslo 1933.

delbart ble tiltalt av lappiske oppfatninger på dette område. De har nemlig den stikk motsatte regel. Hos de nomadiserende flyttlapper var dette ganske utpreget. Den yngste sønnen skulde ha hovedteltet med inventar og kjøregreier — han skulle overta farens reinmerke og bumerket, men også hos de jordbrukende lapper var det ofte oppfatningen at den riktige ordning var at den yngste gutten skulle ha fedrenehuset.

Nå er dette med fortrinnsrett for yngste sønn ikke noe som bare fins hos lappene. Spor av denne regel finner en rundt både i Europa og i andre verdensdeler. Det kan således nevnes at det på Bornholm etter en gammel forordning var en liknende regel om at yngste sønn skulle ha fortrinnsrett ved arv av jord, og denne reglen var gjeldene rett til langt inn i forrige århundre. Det har vært oppstilt mange teorier om hva grunnen kan være til en slik arveregel. Den enkleste forklaring synes jeg er den, at reglen under visse forhold er den økonomisk mest naturlige.

Vi får da se på om det hos flyttlappene har vært forhold som kan ha gitt grobund for en slik arveregel. Hos flyttlappene — i hvert fall de norske — er det slik at en sønn når han gifter seg skiller lag med sine foreldre, tar med seg alle reinene han eier og slår seg sammen med svigerforeldrene. Han følger forsåvidt skriftens ord: "Mannen skal forlate sin far og mor og bli fast hos sin hustru" d. v. s. sin hustrus slekt — jeg kommer senere også inn på dette forhold. På denne måten flytter sønnene, etterhvert som de gifter seg, ut fra foreldrenes by med sine rein. Men yngste sønnen han blir heime hos foreldrene, — han flytter sjelden bort selvom han gifter seg. Det

er ganske betegnende at lappene stundom kaller den yngste sønnen for *hjemmets grunnvoll*. Det er han som foreldrene stoler på når de er blitt gamle. Intet er da mer naturlig enn at han, når faren dør, overtar det som er nødvendig for å føre bedriften videre — hovedteltet med inventar. Som "hjemmets grunnvoll" får han reinmerket og bumerket og fører på den måten tradisjonen videre. Mange steder hvor en finner en slik yngste rett som lappene har, finner en også tilsvarende forhold som gir en naturlig grunn til den.

Dersom dette er forklaring på opphavet til denne arvereglen, er det ganske interessant å legge merke til at reglen også forekommer f. eks. hos de jordbrukende lapper i Tanadalen. Disse lappene nedstammer fra flyttlapper som har oppgitt nomadelivet og slått seg ned som jordbrukere og de har levet som jordbrukere og laksefiskere i flere slektledd. Men for de jordbrukende lapper er ikke de naturlige forhold for en slik arveregel til stede i samme grad som hos flyttlappene. Dette viser da hvor seiglivet rettsreglene ofte er, — de lever selv om den forutsetning som har skapt dem er falt bort. Nå kan en spørre hvordan denne reglen kan praktiseres innen det norske rettssamfund som lappen jo tilhører og underordner seg. Jo dette ordner de underhånden ved avtale seg i mellom, så det sjelden kommer fram i de offentlige skifteforhandlinger. Det var ved en ren tilfeldighet jeg første gang fikk rede på at de praktiserte denne arveregel, og senere fikk jeg lirket ut av dem at det var den sedvanlige framgangsmåte. Det er typisk lappisk dette at de utad stiller seg lojalt overfor den norske administrasjon, men i stillhet ordner saken på sin egen måte. En må tenke på

den tid da de ble tvangskristnet og måtte bringe sine barn til dåpen, hva de plikt-skyldigst gjorde, men når de kom heim, så vasket de av dåpsvirkningen med en ekstrakt av orebark.

Ved *oppgjør av arvebo* mellom foreldre og barn kan en treffe på enkelte særregler som tilgodeser den gjenlevende ektefelle utover det han har krav på etter de gjeldende norske arveregler. En trefter stundom på den oppfatning at den gjenlevende ektefelle foruten sin boslodd skal arve likt sammen med barna. Det er mulig at dette er en opprinnelig lappisk arveregel, men det mest sannsynlige er at lappene her har holdt ved like en regel som fantes i Chr. V. lovbok, men som har vært avskaffet i Norge i 90 år. Dette er også et eksempel på hvor seiglivet retts-reglene er.

Det er på to områder gammel skikk har en særlig evne til å holde seg — det er ved ekteskapsstiftelse og begravelser. Nå kan en naturligvis med noen rett diskutere om de sedvaner som knytter seg til ekteskapsstiftelse er *rettsedvaner*, men enkelte av dem ligger så nær grensen at det i den forbindelse jeg her taler om rettsedvaner må være tillatt å trekke dem inn i behandlingen.

De lappiske sedvaner ved ekteskapsstiftelse hadde for noen år siden fremdeles enkelte trekk som pekte tilbake på rovekteskapet. Jeg kan imidlertid ikke her gi en fullstendig framstilling av de lappiske sedvaner ved ekteskapsstiftelse og den utvikling som her har foregått. Jeg må innskrenke meg til enkelte karakteristiske trekk. Selvfølgelig, kan en vel si, er det, eller var det i all fall inntil tyve-årene, foreldrene på begge sider som hadde den avgjørende innflytelse på ekteskapsstiftelsen. Uten foreldrenes billigel-

se av valget kunne det vanskelig tenkes at en gutt eller pike giftet seg.

Selve frieriet foregår ved en eiendommelig prosedyre. Frieren kan ikke møte opp allene og bringe saken fram for sine vordende svigerforeldre. Han må ha en talsmann og da helst en som er godt skåren for tungebåndet. Regelmessig hadde han på forhånd undersøkt om det var utsikt til at frieriet ville bli gunstig mottatt. For den ting å bli avvist — ikke engang å få adgang til å bringe fram frieriet — var en så stor skam at den kunne bli hengende ved for hele livet. En kan derfor regne med at frieren og hans talsmann får adgang til å forebringe frieriet. Et så delikat erend som frieriet er, kan selvfølgelig ikke bringes fram uten videre. Det ligger like lite for lappene, som for bondebefolkningen i Norge å gå — som en sier — rakt på sak. Det må gå forut en del utenomstakk om rein, ulveplage, været o. l. og med kaffedrikk- ing. Når det er gjort unna, tar frier- man- nen — talsmannen — ordet och bringer saken fram. Straks begynner foreldre, søsken og andre av pikens slektninger som kan være tilkalt, å rakke ned på frieren og hans familie. Frierenes talsmann forsvarer sin part så godt han kan og kommer med antydninger om at det nok kan være et og annet å si både om pika og hendes familie. Som en vil forstå, kan disse forhandlinger være ganske livlige, men det ender da med at talsmannen kommer fram med de gavene som frieren vil gi pika. Disse blir selvfølgelig også kritisert, og stundom må talsmannen legge på — særlig gjelder det kontantbeløpet som skal erlegges. Omsider blir partene enige — det vil si talsmannen og pikens foreldre blir enige, for gutten og pika tar i det hele tatt ikke del i disse forhand-

linger, de sitter musestille nede ved døren. Når forhandlingene endelig er ferdige, stadfestes avtalen ved en drikk. Det avgjørende ved ekteskapsstiftelsen var tidligere denne frieriseremoni — ved den var kontrakten stiftet. Den kunne naturligvis brytes, men da måtte gavene leveres tilbake. Jeg har også en gang hatt en rettssak, hvor bruden etterat brudevielse var bestilt, brøt forbindelsen og giftet seg med en annen, hvorefter den første og vrakede frier som på ærlig og skikkelig vis hadde fått sine gaver tilbake anla sak mot piken og hennes mann for å få erstattet de utgifter han hadde hatt til frierferden.

Nå er det naturlig å si at det må være et dårlig grunnlag for et lykkelig ekteskap å starte med at partene gjensidig skjeller hverandre ut og rakker ned på hverandres familie. Men slik er det ikke — ekteskapene blandt lappene er, såvidt jeg har erfart, minst like vellykket som blandt nordmenn, og skilsmisser er selvsynte. En kunne derfor nesten tro at det er praktisk dette å bruke opp skjelsordene på forhånd, så det ikke er noe igjen å si under ekteskapet. Men jeg vil ikke dermed antyde at vi svensker og nordmenn bør gå over til denne lappiske metode ved frieriet for å fremme fred og lykke i ekteskapene.

Når en ser nærmere på saken, er forholdet det at hele framgangsmåten ved frieriet i virkeligheten bare er en gammel form som nå har tapt sin realitet. Partene er på forhånd på det rene med at ekteskapet skal komme i stand, og det er også noenlunde på det rene hva frieren etter sine økonomiske vilkår og etter vanlig skikk bør gi i friergave. Men tidligere har det nok hatt sin betydning. Da ble nemlig gavene

ikke gitt til pika, men til hennes foreldre. Dette med betaling til brudens foreldre er jo kjent i gammel norsk rett og også blandt en rekke arktiske folk i Sibir helt bort til Behringsstredet.

Det er vanlig å se denne betaling som et bevis på det en kaller kjøpekteskap. For lappenes vedkommende syns jeg en vanskelig kan tale om kjøpekteskap i egentlig betydning.

Det er nemlig her å merke at hustruen inntar og lenge har inntatt en meget aktet stilling i ekteskapet — kanskje vel så aktet som tidligere de norske husmødre hadde. Dette er lite forenlig med tanken om at hun ved ekteskapet skulle være solgt som en annen gjenstand. Den godtgjørelse som bruden nå får, *men som tidligere ble betalt til hendes foreldre* har en naturligere forklaring enn å se den som en kjøpesum. Når pika gifter seg, taper familien hendes arbeidskraft, og det er da økonomisk forklarlig at det betales foreldrene noen erstatning for dette. De har kostet på hende fra hun var liten og når hun så er blitt i stand til å gjøre full nytte for seg, gifter hun seg og steller bare med sit eget.

Det er en annen sedvane som i denne forbindelse har en viss betydning. Som jeg alt har nevnt er det meget alminnelig at det unge ektepar slår seg ned i pikens foreldres reinby — *og ofte blir det uttrykkelig avtalt ved frieriet at de skal være i pikens foreldres reinby i all fall ett år etter ekteskapet*. Oftest fører dette blandt flyttlappene til at de fortsetter å være der også etter at året er løpt ut. Dette at brudgommen skal tjene for bruden er et trekk som en finner hos mange folk. Jakob måtte som bekjent tjene 7 år for Lea og 7 andre år for Rakel. Det var først etterat han hadde tjent sine syv

år at han fikk overlatt den ettertraktede. Lappene er forsåvidt mer liberale enn de gamle jøder. En kan si at bruden hos dem blir overlatt på kreditt — eller kanskje heller på avbetaling.

Det jeg har nevnt her om de lappiske skikker for ekteskapsstiftelse er også et bevis på hvordan gamle skikker og sedvaner holdes vedlike til tross for at forutsetninger som har skapt dem delvis er falt bort.

At foreldrene har det avgjørende ord ved barnas valg av ektefelle er velkjent, det er først den nyere tid som har latt ungdommen være så freidig at den selv treffer sitt valg og uten videre presenterer den vordende ektefelle for de ofte litet anende foreldre — ja stundom gjør de det som et *fait accompli* og overrasker sine foreldre med: "idag har vi giftet oss".

Til sammenlikning skal jeg nevne et forhold som inntil for ikke så svert mange år siden forekom i enkelte bygder på Vestlandet i Norge. En gutt fra en gård fikk av sin far lov til å gifte seg med en jente fra en annen gård, men bare på det vilkår at jentas bror skulle gifte seg med den første gutts søster. Og her må en merke seg at avtalen om dette oftest ble ordnet mellom foreldrene før barna var blitt gifteferdige og uten at de selv hadde noe å si. Dersom det nå gikk slik at ekteskapet av en eller annen grunn bare kom i stand for det ene parts vedkommende, fikk den andre jenta en erstatning i penger. Hele forholdet ble kalt *heimdabyte* og den erstatning som i tilfelle ble betalt *heimdabyte-penger*. Nå kan en spørre: hadde denne jenta et rettskrav på *heimdabyte-pengene*? Det spørsmål har i grunnen liten betydning, fordi forholdene er slik i et lite samfund at den

som ikke oppfyller slike plikter som skikk og bruk tilsier, får et ord på seg og blir betraktet på en slik måte at han vet det ikke lønner seg å sluntre unna sine plikter. Det skal jeg nevne fler eksempler på.

*

Flyttlappene slutter seg regelmessig sammen i lag — byer eller *siida* som det kalles på lappisk. I hver by blir det et visst antall rein. Forholdet med fordeling av vokterplikter o. l. innen byen følger bestemte regler. Hver enkelt reineier har sine rein som er merket med hans registrerte merke, og hver familie har sitt eget hushold. Det er gjennomført fullstendig særeieomsrett, og hver ting er merket med eierens bumerke. Et slikt bylag krever naturligvis en viss hensynsfullhet fra alle byfellers side forat det hele skal gå bra — og som regel går det bra. Helt enkelt av den grunn at det er meget ille for en lapp å få det ord på seg at han er en dårlig byfelle, da blir hans eksistens temmelig vanskelig.

Det gjelder det samme her som på bondebygden i Norge. Det er farlig å få det ord på seg at en er en dårlig granne — ikke å være grannehæv som det kalles. Grannelagene har sine egne lover for det som kreves for å være grannehæv, og de lovene er det farlig å bryte. Det gjelder det samme her som jeg har vært inne på før at det trenges ikke alltid domstol for å håndheve lovene — tvangen ligger i nødvendigheten av å ha et godt omdømme. Jo mindre og trangere et samfund er, dess verre er det å tape det gode omdømme.

Det er et gammelt forhold som tydelig viser det en kan kreve av grannelaget. Vi hadde tidligere noe som kaltes *dugnad* — ja jeg skulle tro at det

ved undersøkelse vil vise seg at det fremdeles forekommer sine steder om enn ikke i den utstrekning som for halvhundre år siden. Det var skikk at når en innen grannelaget skulle ha utført et større arbeid som krevde mer folkehjelp enn en kunne skaffe, så kom grannelaget sammen og hjalp til å få det utført. Et særlig typisk tilfelle er torvlegging på nybygget hus, eller omlegging av torv på et gammelt bygg. Torvtekkingen må gjennomføres når været er høvelig, og det gjelder da å få det utført så raskt som mulig. Grannelaget ble da tilsagt til å utføre arbeidet på dugnad, dvs. de ytet sin arbeidshjelp gratis, men den de utførte arbeidet for måtte til gjengjeld holde dem med skikkelig kost — og særlig når arbeidet var vel utført, skulle det være rikelig bespisning og drikking. Det var også en rekke andre arbeid som ble utført på dugnad, som tresking og grøftingsarbeid. Nå kan en naturligvis også her spørre om det var en rettsplikt å møte opp til dugnad. Selvfølgelig ville ingen saksøke til erstatning en som hadde sluntret unna og uten rimelig grunn ikke møtte til dugnad, og et slikt søksmål ville neppe føre fram, men her møter vi det samme, — det gjaldt i grannelaget å være grannehæv, og den som fikk ord på seg for ikke å være det, han kunne trakasseres på mange måter, — han kunne i all fall være sikker på at han ikke fikk hjelp om han bød til dugnad. På samme måten vil det være med den som bød til dugnad og ikke oppfylte sine vertsplikter etter bygdens skikk. Han ville heller ikke få hjelp om han en annen gang byr opp til dugnad.

Dette forholdet med dugnad er ikke særskilt norskt. Vi finner det også i Sverige, der det kalles *øl* — f. eks. *skörder-øl*, *tak-øl*. Det interessante er at vi

har det bekrevet alt i *Olai Magni Historia de gentibus septentrionalis* fra 1555. Han forteller der om at det er vanlig når store akervidder skal gjødsles, at en byr opp grannene som kommer med okser, hester og sleder. Noen betaling får de ikke annet enn et glad og rommelig måltid når arbeidet er gjort. Han nevner ikke noe navn på ordningen, men den betegnelse det har fått i Sverige: *øl* f. eks. *takøl* viser at det er bevertningen etterpå som er en viktig del av det hele. Olaus Magnus tilføyer etter sin beskrivelse av dugnaden: "Fra gammel tid er nemlig i god endrektighet holdt den sedvane, at man gjensidig hjelper sin neste, bærer hverandres byrder og slik er til glede den ene for den andre."

I denne tiden da det er så vanskelig å få arbeidshjelp, ville det kanskje ikke være så dumt om den gamle dugnadsplikten ble vakt til live igjen etter *Olai Magni* ord at en skal bære hverandres byrder og være til glede den ene for den andre.

*

Det syn lappene har på eiendomsretten er ganske interessant. Som jeg har nevnt før opprettholdes det en streng særeieendomsrett i bylagene. Er to lapper sammen på tur, koker de ikke kaffe sammen. Når jeg var på båttur og hadde to karer til å stake meg, hadde de hver sin kaffekjel og kokte hver til seg, når vi hvilte. Det var ikke noe speiselag der.

Lappene har også stor respekt for eiendomsretten. I min tid i Finnmark var det sjelden eller aldri tale om alminnelig tyveri begått av lapper. Denne respekt for eiendomsretten ser en et utslag av i at de fortrøstningsfullt etterlater sine ting på åpen mark. Når de flytter fra vinter-

beitene inne i landet ut til sommerbeitene ved kysten, må de ofte legge fra seg pulker, reinsleder, teltsaker, pesker og meget annet på veggen for å hente det når de kommer tilbake om høsten på tilbakeflytningen. Det blir etterlatt i åpen mark, og det ville aldri falle en flyttlapp inn å røre den slags ting. Om han gjorde det, ville han bli meget ille ansett, og det er naturlig nok. Skal lappen kunne drive sitt nomadeliv, må han være sikker på å finne sine ting igjen der han har etterlatt dem — ellers vil han komme i de største vansker. Her må en stole på den gjensidige tillit som er nødvendig forat de skal kunne drive sin næring.

Men det er en sort tyverier som står i en særstilling — *reintyveriene*. De danner et meget mørkt kapittel i det lappiske rettssamfund — og har gjort det i mange år. Her svikter dessverre lappenes respekt for eiendomsretten. Nå er det fler slag av reintyverier. De fastboende stjeler regelmessig rein fra lappene simpelt hen ved å skyte ned en eller flere rein, når de under sommerbeitningen går nokså fritt omkring. Det kan nok også hende at en fattig lapp blandt flyttlappene dreper en rein for å skaffe seg mat. Det regnes ikke for så farlig. Men jeg hadde en sak hvor to drenger som var reinvoktere hadde slaktet flere rein for sin husbond utelukkende for å skaffe seg reinmarg. Nå er reinmarg utvilsomt en stor delikatesse, men det blir jo litt grovt, når tjenestedrengene slakter ned en ti—tolv rein bare for å skaffe seg de gram marg som en kan få ut av bena. Kjøtt og skinn hadde de nemlig ikke nyttiggjort, det lå og råtnet bort. Som rimelig kan være, reagerte ikke bare eieren, men alle skikkelige lapper over denne forbrytelse, som de mente ikke kunne straffes strengt nok.

De fleste reintyverier mellom flyttlappene innbyrdes foregår imidlertid ved såkalt ommerkning. Som kjent merkes reinen som kalv med snitt i ørene. Hver reineier har sitt bestemte merke. Særlig under høstflytningen hender det ofte at rein fra en lappby kommer over i en annen. Kalvene følger moren. Det er da lett gjort å fange inn de fremmede rein og fikse litt på merkene så de blir som ens eget. Det lar seg lettest gjøre med kalvene som er nymerket, det er nemlig lettere å opdage dersom et reinmerke på en eldre rein blir gjort om. Lar det seg ikke gjøre også å merke om moren, blir hun slaktet forat tyveriet ikke skal merkes når den rette eier kommer for å skille ut sine rein, for kalven vil som jeg har sagt følge moren. Under flytningen er det vanskelig helt ut å tilgodegjøre seg kjøttet av de dyr som blir slaktet, — det blir derfor ofte liggende igjen og råtner.

Etter den norske straffelov straffes reintyveri på samme måten som annet kvegtyveri som *grovt tyveri*. Men lappenes syn på reintyverier er mer differensiert. Fastboendes reintyveri regnes for grovest, men om en fattig flyttlapp slakter en fremmed rein for å skaffe seg mat, regnes det som nevnt ikke for noen alvorlig forseelse. Ommerkning er ikke bra, men særlig grovt er ommerkning i forbindelse med nedslaktning av simlene. Nettopp dette at kjøttet ofte ikke blir tilgodegjort reagerer den nøysomme lapp mot.

Det er meget beklagelig at lappenes dype respekt for den individuelle eiendomsrett ikke også strekker seg til eiendomsretten over rein. Det gjør reindriften utrygg, og en skulle tro at en viss solidaritetsfølelse her ville gjøre seg gjeldende på samme måten som forholdet er

med tyveri av depoter, som er etterlatt i fjellet under flytningene, men slik er det ikke. Om en lapp gjør seg skyldig i tyveri av "døde ting" som de sier, vil han tape sin anseelse, men om en flyttlapp er dømt for reintyveri, har han for å si det slik like god medborgerlig aktelse som før, når han bare har sonet sin straff. Jeg har studeret en del på hva grunnen kan være til dette. Nå vet vi at villreinjakten før i tiden spilte en meget stor rolle i flyttlappenes husholdning. Det var ved villreinjakt de skaffet seg det nødvendige kjøtt og skind. Tamreinflokkene var ikke så store som nå, — de kunne ofte innskrenke seg til noen kjørerein og lokke-rein som ble brukt ved villreinjakten.

Villreinen var allemanns eie. Den kunne enhver fange hvor han ville. Spørsmålet er da: Betrakter lappene ennå tamreinen som noe i likhet med villrein? Det tar tid å komme over til den rette oppfatning, at også de store tamreinflokker på mange hundre dyr virkelig skal være beskyttet ved en eierrett like sterk som til et vanlig stykke løsøre eller til husdyr som holdes i stall eller fjøs. Er denne oppfatning riktig, er det et ganske godt eksempel hvor lang tid det tar for at en riktig rettsoppfatning virkelig kan trenge helt igjennom hos befolkningen. I denne forbindelse kan nevnes et tilfelle fra Sør-Norge. En gårdbruker hadde kjøpt inn en reinflokk på halvhundre dyr som han hadde gående i fjellet, — alle viste at dette var tamrein som var samlet, men de ble ikke holdt under noen streng vaktning. Imidlertid skjøt noen av bygdens beste folk ned noen av reinene. Det ville sikkert aldri falt dem inn å skyte ned sauer eller kuer som gikk i fjellet, for her er eiendomsretten anerkjent gjennom århundrer, men dette med eiendomsrett til

tamrein, det er liksom noe annet. Det er betegnende og kaster et visst lys over lappenes syn på reintyverier.

Nå kan de norske domstoler selvfølgelig ikke ta fullt hensyn til lappenes syn på reintyverier, og det arbeider seg også blandt flyttlappene selv fram en oppfatning om att det må en kraftig reaksjon til overfor reintyvene. Men hvorom allting er — lappenes eget syn på de forskjellige sorter av reintyverier hviler på et rasjonelt grunnlag som domstolene godt i en viss utstrekning kan følge ved sin gradering av straffen.

*

Lappene har ofte ord på seg for å være upålitelig og lite ordholdende. Her må en være oppmerksom på at det ligger en lang utvikling i rettslivet bak det resultat som gjelder i nordisk rett — at det formløse løfte som regel også skal være bindende. Det må mer håndfaste ting til forat en virkelig skal være bundet. Det må foreligge en viss form f. eks. håndslag eller håndpenger. Og slik er forholdet ikke bare med lappene, men også mange steder på landsbygden i Norge. Ved salg av fast eiendom brukes nå regelmessig skriftlig kontrakt. Men hestehandel og kvegleie blir ofte — i all fall til forholdsvis nylig — avgjort muntlig og da avsluttet med håndslag. Om håndslaget overalt ble regnet som nødvendig for at kontrakten skulle være bindende, kan ha vært forskjellig i de forskjellige bygdelag. Men den alminnelige mann har mange steder vært tilbøilig til ikke å anse seg bundet, før det hele er bekreftet ved denne form.

En annen form som ofte brukes er håndpenger. Betales en aldri så liten håndpenge til en lapp, når det gjelder en avtale, anser han seg absolutt bundet. Da

kan en være noenlunde sikker på at han holder sitt ord.

På et område har dette med håndpenger hos oss i Norge hatt en eiendommelig utvikling. Vi har ikke noen moderne lov om tyendekontrakter. Men her har det utviklet seg den regel at husbonden når han fester et tyende skal betale et mindre beløp f. eks. 5 kr i "festepenger" som det heter. Det er ikke helt sikkert overalt, men mange steder regnes ikke tyendet å være bundet til kontrakten før festpengene er betalt. Men den oppfatning har jeg også truffet ikke bare blandt lapper, men også hos norske at tyendet kan bli fri fra kontrakten ved å betale festpengene tilbake. Og en liknende oppfatning har jeg lest om også har gjort seg gjeldende i Tyskland. Festepengene oppfattes altså som en slags "reugeld".

Det eiendommelige ved de forhold jeg har nevnt her er dette at gamle former som skriver seg helt fra våre gamle oldnorske lover ved enkelte bestemte kontraktstyper — som kveghandel, kvegleie og tyendekontrakter — er blitt stående igjen som nødvendige rekvisiter til avtalen, på tross av at vi ellers som regel har full formfrihet ved avtaler av langt større viktighet.

*

Det er bare et streiftog jeg her har hatt leilighet til å gjøre innover et felt av rettsforskningen som jeg mener det er verd å ofre litt mer oppmerksomhet. Mange vil kanskje finne att det er en suppe på en pøsepinn jeg har servert.

Men det jeg gjerne vil ha fram er, at det ved siden av paragrafenes jus blandt alminnelige folk *lever* en rett og rettsoppfatninger som kanskje kan ha noe å si oss. Retten er konservativ, — det vet vi fra romerrettens dager. Den var det hos romerne og den er det hos alle folk. Hva betyr så dette at retten er konservativ? Hvorfor henger folk ved gamle rettsforestillinger? Det er fordi retten er blitt en del av folkets eget liv. Det en har levet seg inn i og gjort til en del av seg selv, det gir en ikke uten videre slipp på. Folk vil ikke skifte rettsoppfatning like lett som en skifter skjorte. Den betydning denne fastholden ved det en mener er *rett* har, det har vi sett bevis for i krigens år. Vi nordiske folk har en rettskultur som står meget høyt, vi har kanskje ikke tidligere vurdert den etter dens virkelige verdi. Men krigen har lært oss det. Hva var det som holdt Danmark og Norge opp i kampen annet enn dette at vi holdt på vår rett. Vi ville ikke ta imot noe som ble kalt for rett, men var brutal makt.

Summary

Old Customary Rights among the Lapps of Norway

The author points out that beside official right as codified in law and jurisprudence there are also, among the people, customary rights, which may be at variance with accepted official right. In most cases these customary rights are found in the most isolated sections of the population, and they date, as a rule, back to very ancient times.

The author, who for nine years was a judge among the Lapps in the province of Finmark in the north of Norway, gives several examples of such old cust-

oms prevailing among this still — at least partially — nomadic group of people. Among themselves the Lapps maintain certain special rules concerning inheritance, e. g. Junior Right, which to some extent is observed among them. Their peculiar rules for the contracting of a marriage and their opinions as to property are mentioned by the writer, and comparisons are made with old customs observed among the peasant population of Norway.

Ur fångstnäringarnas sedvanerätt

Av *Gabriel Nikander*

Vid studiet av etnologiska och ekonomisk-geografiska problem synes det lämpligt att uppdelat vidsträckt landområden i mindre regioner, där naturbetingelserna äro så likartade att de ge upphov till ett likartat näringsliv. Då de primitiva näringsfången med stor känslighet anpassa sig efter de lokala skiftningarna i klimat och jordmån, bör man inte vänta sig någon fullständig likhet, men man får dock en helhetsbild av näringarnas teknik och av de rättssedvänjor, som höra samman med varje kulturskede.

Den följande undersökningen hämtar sitt material från områdena kring Bottniska viken, närmast från de historiska landskapen Österbotten och Stor-Helsingland jämte de angränsande lappmarkerna. Området faller i huvudsak inom det nordliga barrskogsbältet med dess subarktiska klimat och vegetation, som i Lappmarkens östliga delar sträcka sig rätt långt norr om polkretsen.

Den naturliga årsrytmen i de bottniska landskapen visar starka motsatser mellan sommarvärme och vinterköld, mellan grönskande barmark och snöhöljda vinteröknar. Ju längre mot norr man kommer, desto starkare bli dessa motsatser. Årsrytmen i förening med växt- och

djurvärldens torftighet har i äldre skeden tvingat människorna att utsträcka sina näringsvandringar över stora vidder, och deras näringsliv har därför blivit utpräglat extensivt. Redan i fångstkulturens stadium kunna vi dock tydligt iakta, huru den ekonomiska grundlagen om spänningen mellan tillgång och behov av de primära nyttigheterna sätter sin stämpel på det mänskliga näringslivet. En begynnande "trängsel" i stammens eller släktens fångstmarker och fiskevatten är också för den primitiva näringsidkaren en högst allvarlig sak, som kännbart påverkar näringsfångens teknik och deras sedvanerätt.

Inom den etnologiska forskningen brukar man åskådliggöra forntida företeelser hos nutida kulturfolk genom att erinra om tillståndet hos ännu i nutiden primitiva stammar. Någon exakt bild kan man inte erhålla på denna väg, men den bild man får har fördelen att vara relativt fullständig och kontrollerbar längs flera siktlinjer, inte sammansatt av idel fragment som en arkeologisk skiss i regeln måste bli. I det skandinaviska Norden ha vi kvar endast ett naturfolk, lapparna, som är rätt väl känt genom en rikhaltig, om också ofta i konturerna något vag litteratur. Försök att utnyttja

dessa levande arkaismer ha gjorts både av folktrös- och folklivsforskningen. Här må erinras blott om ett fall, den återblick som K. Vilkuna år 1933 gjorde i en skiss av näringsfången i Sydösterbotten under tidig medeltid, varvid han belyste sin rekonstruktion med paralleller från skoltlapparnas nutidsliv.¹ Sedan dess ha värdefulla upplysningar om skoltlapparnas näringsliv tillkommit, främst genom geodeten magister K. Nickuls forskningar i Suenjels skogslappby.²

Lapparnas vinterbyar och fångstmarker

En konkret utgångspunkt för vår framställning erhålla vi genom en översikt av skoltlapparnas sociala och ekonomiska organisation, sådan den ännu under mellankrigstiden framträdde i Suenjels isolerade byalag eller *sit* i Petsamoområdet. Suenjel *sit* ligger ett trettio-tal mil norr om polcirkeln och några mil öster om den stora Enare sjö. Området har trots sitt nordliga läge en relativt rik växtlighet med stora skogar och en mängd insjöar, som avge sitt vatten till Tuuloma älv, vars källtrakter stammen länge har innehaft. Genom Dorpat-freden 1920 avskars en del av sitens östliga område, och därmed förlorade stammen sin vinterby, med dess av timmer uppförda bostäder, som hade fyllt denna uppgift omkring 40 år. Byalaget saknade en centralplats ända till år 1927, då statsverket lät upp-

föra en ny vinterby i mitten av området. Dettas bredd var 5 à 6 mil, medan längden var c:a 10 mil. Jorden ägdes av stammen i sin helhet, varför de enskilda familjerna endast innehade nyttjanderätt till vissa fångstmarker och fiskesjöar.

Under årets kallaste månader, från jul till den begynnande snösmältningen i april, bodde stammens alla familjer (delvis storfamiljer) i vinterbyn. Mörkret och den djupa snön försvårade jakten, tills snön på vårvintern täcktes av skare. Då kunde i äldre tid en inbringande jakt på vildrenar företas i samfällid form på sitens utmarker. Annars var vistelsen i vinterbyn en vilans och de sociala omsorgernas tid. Då sammanträdde byrådet, *sobbar*, som avgjorde stammens gemensamma angelägenheter.

Då vinterföret led mot sitt slut, bröt den ena familjen efter den andra upp från vinterbyn för att uppsöka familjens nyttjomark, som i regel gick i arv från far till son eller måg. Genom bäckar och bergssträckningar avgränsades de olika områdena relativt tydligt från varandra, och inom sin fångstmark ägde varje familj en nära nog fullständig nyttjanderätt, som kunde utnyttjas just genom att familjen under den ljusare årstiden i bestämd ordning genomströvade hela området.

I ytterkanten av siten lågo allmänningsmarker, som utnyttjades ungefär på samma sätt som vi känna från sydligare tracters by- och sockenallmänningar i Finland och Norrland.

De skilda etapperna i kringflyttningen framgå av förklaringen till de kartskeer, som med mag. Nickuls benägna tillstånd avtryckas här. På de olika vistena hade familjen primitiva bostäder, dels enkla vindskydd (*koovas*, på äldre sven-

¹ Kappale Hiiripellon ja sen naapurikylien historiaa i Kyrönmaa, III, sid. 38—48. Forssa 1933.

² Karl Nickul, Suenjel, Kolttain maa i Terra 45:2, Helsingfors 1933; Eräs Petsamokysymys i Terra 47:2—3, Helsingfors 1935. Av tidigare arbeten bör främst nämnas V. Tanners verk Antropogeografiska studier inom Petsamoområdet, I. Skoltlapparna, i Fennia 49, N:o 4. Helsingfors 1929.

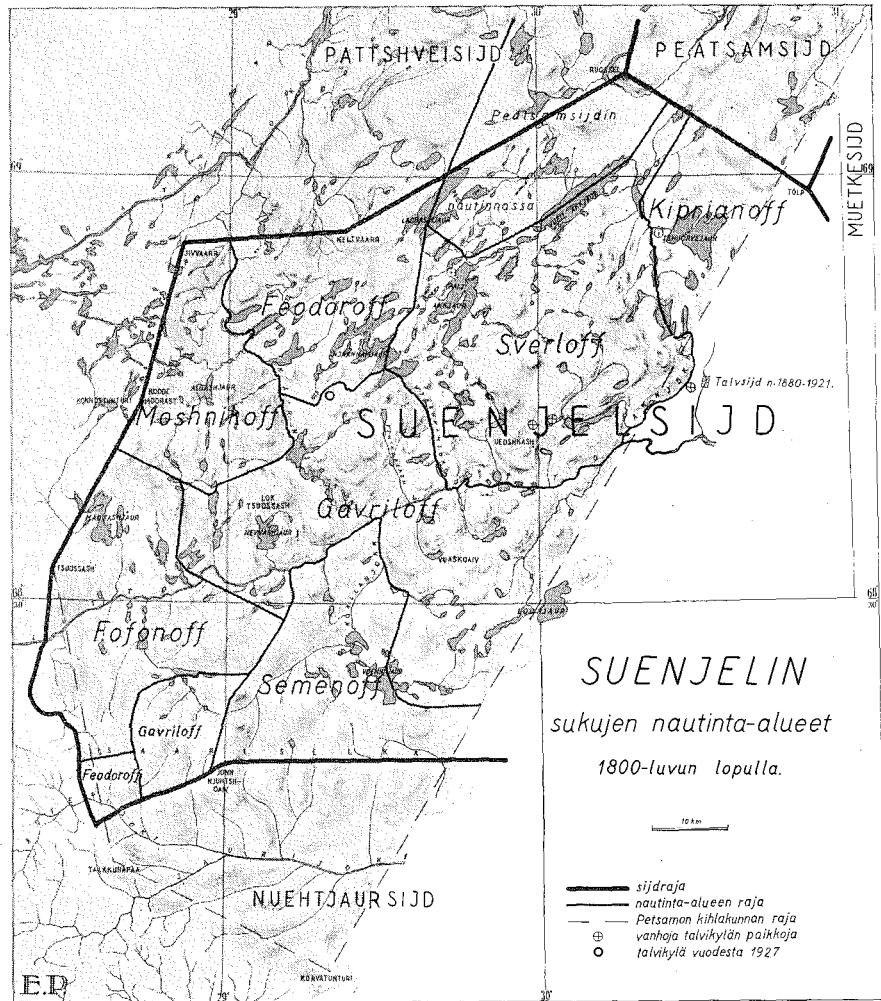

Fig. 1. Släkternas i Suenjel fångstmarker i slutet av 1800-talet.

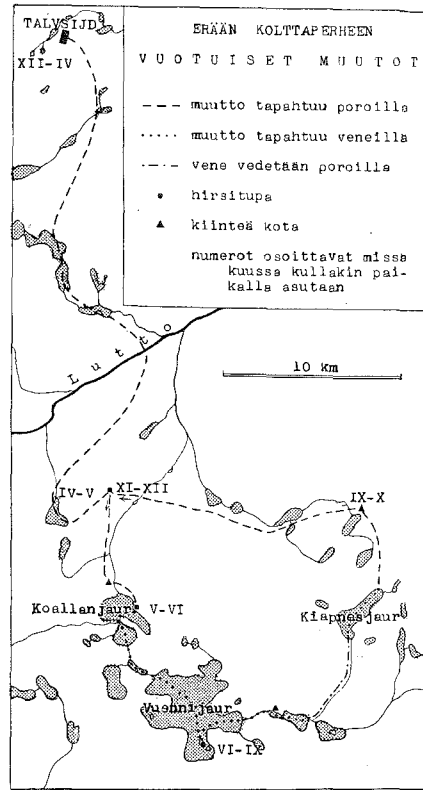
- gräns för siten
- gräns för fångstmark
- - - gräns för Petsamo härad
- ringkors plats för gammal vinterby
- ring plats för vinterbyn från år 1927.

Gränserna för släktmarkerna, som äro sämjorår, äro måhända inte fullt samtida, men ge dock en översiktlig bild av läget vid sekelskiftet. Fjällområdet längst i söder torde till en del ha varit gemensam jaktmark för renfångst för siterna Suenjel och Nuehtjaur. (Ur Terra 1935.)

Fig. 2. Oudas Semenoffs storfamiljs årliga flyttningsstråk.

- - - - - flyttning med körrenar
 flyttning båtledes
 - · - · - båten dras av renar
 punkt timrad stuga
 triangel fast kåta.

De romerska siffrorna utmärka månad för vistelse på platsen. I april sker flyttningen till vårvistat, där vajorna kalva. Därifrån går färden med renar t. o. m. vid barmark till Koallanjaur, där renarna släppas "i vildan". Sommarfisket i alla traktens insjöar börjar. Mestadels bor man i stugor. Nästan all lösegendom medföres, t. o. m. fönster för timmerstugorna. I september infångas renarna och familjen flyttar till höstfiskesjöarna kring Kiapnesjaur. Kvinnorna fiska, männen infånga renar. Vid denna tid mjölkas vajorna. Man bor mest i halvtält (*koovas*) av duk med nying framför. I november sker flyttning till vårvistat, där renbetet är gott. I slutet av året flyttar man tillbaka till vinterbyn. (Ur Terra 1935.)

ska *tjäll*), dels av bräder eller klena stammar uppförda kåtor och dels små timrade stugor med "lappspisar" dvs. hörnställda öppna spisar med rökgång rätt upp i luften.

Man har med rätta sagt om skoltsamhällets näringsliv, att det fullt ändamålsenligt utnyttjar den torftiga naturomgivningen. Tanner, som har präglat tanken, tillägger: "Man synes berättigad att dra den slutsatsen, att de (den ekonomiska organisationen och sedvanerätten) i sin helhet väsentligen utgöra en urgammal endemisk kulturform, som har utvecklats hos den lapska ödemarkens jägar- och fiskarfolk eller åtminstone till väsentliga delar har skapats av det och sedan har lämnats i arv åt halvnomaderna". Nickul antar på samma sätt att sy-

stemet med vinterbyar och säsongflyttningar är en urgammal lapsk sed.³

De kringströvande fjällapparnas "helnomadism" har i litteraturen och även i primäruppteckningarna tilldragit sig långt större intresse än skogslapparnas mindre observerade "halvnomadism". En del undantag förekomma dock. Vi skola här sammanställa de viktigaste av dem. En värdefull berättelse om Kemiträsk byalag i Kemi lappmark år 1620 utgör svar på en "frågelista" av historieforskaren Johannes Messenius och har sannolikt skrivits av den kända Fellmanska

³ Nickul i Terra 1933 och 1935; Tanner i Terra 1935, sid. 32; Fennia 49 sid. 386 ff.; jfr I. Ruong i Svenska landsmål 1943-44, sid. 180; jfr även K. B. Wiklund i Å. Holmbäck, Om lappskattelandsinstitutet, sid. 28 ff. Stockholm 1922.

släktens stamfar Mansuetus Fellman. Hans svar på Messenius' fråga nr V lyder: "Lapparna de hava viss(a) rum om vintren, som de församla sig tillhopa fem eller sex rökar eller mer, alltid till en by, där prästen och lappfogden möter dem. Men om sommaren äro de åtskilde var och en till deras fiskevatten och skog, efter vars och ens arvelott, där de bo uti hyddor och kojor, gjorda av bräder. De bruka ingen åker, ingen äng, ingen boskap heller (av) den ena eller den andra slag, utan deras renar, som gå i skogen."⁴

Fyra mansåldrar senare, år 1748, skriver en annan Fellman, som var präst i det av Kemiträsk byalag bildade Kemiträsk kapellgäll, en lika instruktiv skildring:

"I denne lappmark (avser troligen hela Kemi lappmark) skall aldrig varit så kallade finnelappar (finelappar) eller sådana, som hållit någon myckenhet av tamda renar och med deras vallande vandrat kring fjäll och mark och haft sin enda näring därav, såsom i de västra och södra lappmarker; utan allenast fiskarelappar, som väl hållit några få tamda renar, men till sommaren släppt dem lösa i skogen och höstetiden igen uppsökt (dem) att åka med om vintern. Hava alltså lapparna i synnerhet i de äldre tider sommaren över fött sig av fisk och (om) vintern av villrenar, dem de nedskjutit med sina pilar, samt uppgrävit stora gravar som varggropar för dem — — —"⁵

Uppgiften att en lappby (1620) i Kemi lappmark vanligen räknade sex rökar eller något därtutöver stämmer hjälpligt

⁴ Isak Fellman, Handlingar och uppsatser ang. finska lappmarken och lapparna, I, sid. 310. Helsingfors 1910.

⁵ Jacob Fellman, Anteckningar under min vistelse i Lappmarken. I, sid. 368. Helsingfors 1906.

med de siffror, som Itkonen nämner för skattlapparna i varje byalag i detta område för åren 1553, 1598 och 1607. Om Enare undantages, som i flere avseenden skilde sig från de sydligare byarna, vilka till antalet voro 7, så hade dessa på 1500-talet i medeltal 8 skattlappar och 1607 9 kåtalag i varje by. Samtidigt räknade de 15 byarna eller pogosterna på Kolahalvön i medeltal 10 kåtalag i varje by. Suenjel sit hade 6 kåtalag; förändringen till 7 familjer på 1930-talet var således inte betydande.⁶ Måhända har i de fattiga lappsiterna en likadan självreglering av inbyggarentalet gjort sig gällande som i våra torftiga utskärshyar.

I Torne lappmark och det nutida Västerbotten rädde i början av 1600-talet ungefär liknande förhållanden som längre österut. G. Hoppe räknar i Norrbottensområdet med ett tiotal orter, som han kallar "förmodad centralplats för lappby". Av dessa ha åtminstone tre, Jokkmokk, Suoksjokk och Arvidsjaur på lappiska kallats "Talvatis" (vinterby).⁷

En fullt tydlig uppgift om vistelsens i vinterbyn längd lämnades vid ett ting med Sodankylä kapell-lag år 1710. Kapellanen Bartold Ervast klagade över att inbyggarna hade tagit sig ovanan "att alldeles ifrån byställe flytta om vinteren". Likväl hade domkapitlet flera gånger förmanat dem att åtminstone om vintertiden flitigare besöka Guds hus. Ervast erinrar också lapparna om att "de ock själva utfäst och lovat att ifrån jul till påsk eller sista menföre sig i byn (= Sodankylä kyrkoby) kvarhålla". Denna tidsbestämning överensstämmer med och komplet-

⁶ T. I. Itkonen i Suomen Museo 1943, sid. 20 ff.

⁷ G. Hoppe, Vägarna inom Norrbottens län, sid. 52 ff., Uppsala 1945.

Fig. 3. Uppbrottet från vinterbyn.

De kvarblivande utbyta avskedshälsningar med de avresande. I bakgrunden vinterbyns stugor. (Ur Terra 1935.)

terar det vi av gamla källor veta om skogslapparnas årsrytm.⁸

Då skogslapparna inneha sina släktområden, sina "arvelotter", med så gott som fullständig nyttjanderätt, innebär detta att de enskilda "kätalagens" hushållning till största delen är enskild och inte kollektiv. Vissa större sjöar tillhörde visserligen hela byalag, men för deras vidkommande bestämde lapptinget (*kotakäräjät*) noggranna gränser för de särskilda hushållens fiskevatten. Att utnyttjandet av sådana vattenområden var individuellt framgår också därav, att lapparna över vida områden hade ett normalmått för noten, nämligen 70 à 80 fannar i längd. Djupleken varierade självfallet något efter vattnets djup. Sådana notar förekomma talrikt i lapska bouppteckningar ännu i början av 1800-

talet. En sådan not skötes bekvämt av tre à fyra personer, således en arbetsstyrka som ett kätalag lätt kan uppställa.

Lappar och nybyggare

Regeringens kolonisationspolitik hade länge försökt förbehålla pälsdjursjakten och fågelfänget som ensamrätt för de lappar, på vilkas skatteland eller "lappland" nybyggare tillätos nedsätta sig. Övervakningen var dock svag, och det var naturligt att en fattig nybyggare sökte sin näring där han kunde finna den, således också genom jakt. I det viktiga lappmarksreglementet av år 1749, som kom att bestämma utvecklingen för ett sekel framåt, inta myndigheterna dock en mera realistisk hållning. Stadgan inskränkte visserligen nybyggarens jakt till en krets kring nybygget med en halv mils radie, men den visar att man kände till nybyggarnas jakt inom långt större vidder, och man antyder att en sådan besitt-

⁸ HLA, Dombok för Västerbottens lappmarker, ting i Sodankylä 3 mars 1710; jfr I. Fellman, Handlingar, I, sid. 54 ff.

ning var av prekär natur. För den händelse att en ny röjare ville slå sig ner nära ett äldre nybygge, så bleve den förstkommande ej förfördelad, om han "mister de platser, dem han blott till fågel- och djurfänge brukat".⁹ Dessa platser kunde inte vara något annat än flakaländer och andra fångstmarker, som de tidigare lapska innehavarna av "lapplandet" hade brukat.

Åtminstone i Kemi lappmark blev det bruk, att myndigheterna vid sina syner för nybyggens skattläggning uppräknade de "flakaländer", som nybyggaren skulle få använda, och vid synens granskning inför häradsrätten blev förslaget i regeln godkänt. Särskilt gäller detta början av 1800-talet, då sådana insyningar massvis förekommo i området. Tidigare hade lapparna nog försökt bestrida sådana utsyningar, men det förefaller som om de hade uppgivit tanken på motstånd vid den sagda tiden.¹⁰

Vi skola här anföra två exempel på sådana utsyningar av flakaländer. Då synen vanligen företogs flera år efter den första bosättningen, hade nybyggaren med all sannolikhet redan tidigare nyttjat sina flakaländer.

Det första fallet gäller en utsyning i Sivakkamaa by i Sodankylä av år 1806. De i listan ingående finska och lapska ortnamnen ha tolkats med benägen hjälp av professor Paavo Ravila. Förteckningen lyder som följer:

Lammen perän maa (Träskändslandet), Ylikangass (Ovanheden), Sadin

⁹ G. Göthe, Om Umeå lappmarks svenska kolonisation, sid. 415, 422 ff., Uppsala 1929; Modécs verk, IV, sid. 2901 ff.

¹⁰ I. Fellman, Handlingar III, sid. 221; Kemi lappmarks dombok 1803—1804 samt följ. i Härnösands landsarkiv, ting 17 sept. 1806.

palo med Kiwipulju (Flakasveden el. brandmarken med Tjockstenen), Penajoen siwu kummut (Hundån med sidolider), Kaunis Kangas (Fagerheden), Matto Lammen taka harjut (Maskträsket med bakåsarna), Penna Wuotzon siwulla harjut (Hundmyrkilens sidoåsar, *wuotzo* lapskt ord), Mettjärwen männiköt (Skogsträskets talldungar), Wenetkumpu (Båthöjden), Jänes kumpu (Harhöjden), Lehtoharjut (Lundåsarna), Kämpä (= kääpä) kannon harju (Fnöskstubbåsen), Iså Kiwen harju (Storstensåsen), Pitkä kumpu (Långhöjden), Korkia Kumpu (Höga höjden), Tuliojan (= Tuuliojan) kummut (Vindbäckshöjderna), Alapå Hangas selkä (Nedre delen av Renhagsåsen), Pippu nurkan (= Piippu Waara (Pipknut-berget), Mäntyharju (Tallåsen), Usi (= uusi) sadinma (Nya flakalandet), Raition Kådan Lehto (Renvaktarkåtans lund), och Lampi afwan (aavan) siwu kummut (Tjärnmyrens sidohöjder).¹¹

En utsyning för ett nybygge i Kittilä år 1806 omtalar följande flakaländer:

Sätka selkä (Knip-fjärden), Sinermä kusikot (= kuusikot) (Grandungarna vid Sinermä). Jäkälä jängän tjewat (*tiewa* lapskt ord) (Renlavsmysrens åsar), Torsan palo (svedjelandet el. brandmarken vid Torsa), Pälkättömän ojan kusikot (Den fotställslösa skidlöparens bäcks grandungar), Kjekerö (= la. *kiekkerö*) kusicko (Grandungen vid renarnas lavgrävningsplats), Nilipäät (Njall-fjället), Koukelo hutama selkä (Vindfalls-roparfjärden), Kärpän Juoxuwaara (lekattornas löp-skog), *Palvi* (la.) selkä (Masuråsen), kopusta Seljän palot (Slevåsens brandmarker), Rijängän selkä (Rijänkä?)

¹¹ HLA. Sodankylä etc. ting 9 och ff. mars 1807 § 13.

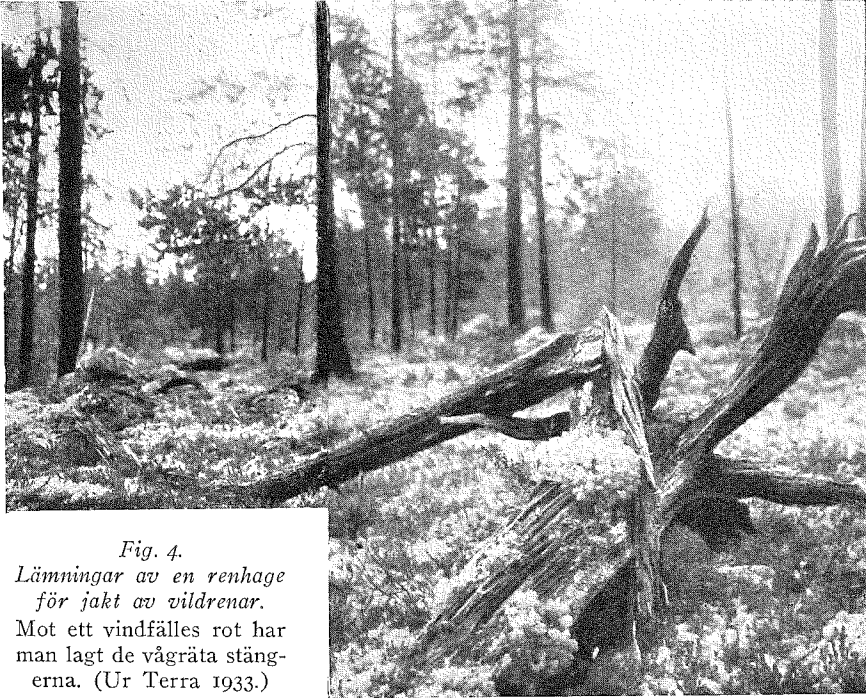

Fig. 4.
Lämningar av en renhage
för jakt av vildrenar.
Mot ett vindfälles rot har
man lagt de vågräta stäng-
erna. (Ur Terra 1933.)

fjärden), Muotkama (Dragedslandet) *muotka* la., Puikon rowa (Brandmarksåsen vid Puikko, la. *rowa*) och Kumpu-
tunturi (Hympelfjället).¹²

Som synes äro de flesta av dessa "ort-
namn" av den mångledade och beskrivan-
de art, som för kringströvande närings-
idkare ersätta en topografisk karta. Nå-
gra av dem tyda direkt på flaka- och vild-
rensfångst.

Det nära historiska sambandet mellan
nybyggarnas och lapparnas fångstmarker
och deras fångstmetoder synes berättiga
till en slutsats av genetisk art. Såsom sär-
skilt E. A. Virtanen har påvisat, har
fångstmarken i Karelen i äldre tid haft
karaktären av en ringformig *sнарstíg* (fi.
ansapolku, *rihmas-* el. *ansaraitti*, *puutik-*

ka, av ryska *putik* = väg),¹³ medan lap-
parna genomgående använda ord som
motsvara flaka- eller fågel-land. I det se-
nare fallet betonas själva *området*, och
fångsträtten har ett direkt samband med
"lapplandet", som återgår till de forna
ärfvtliga släktområdena. Här synes såle-
des föreligga en kulturkontakt: de finska
och svenska nybyggare, som ha trängt
mot norr in i Kemi och Torne lappmar-
ker, ha tillägnat sig den lapska rättsupp-
fattningen och även lapsk fångstteknik.
Den nordliga ödemarken trycker på det-
ta sätt sin prägel på nykomlingarnas nä-
ringsliv och sedvanerätt. Ett tidigt bevis
för en sådan "reception" av lapsk sed-

¹³ E. A. Virtanen i Kansatieteellinen arkisto
III, sid. 4 ff. Helsinki 1938; Dens. i Studia Fen-
nica IV, sid. 241 ff.; Helsinki 1940. Om liknande
i Dalarna, se Å. Campbell, Kulturlandskapet, sid.
52 ff. Stockholm 1936.

¹² Syn å Kariniemi nybygge 30 juni 1806, Kit-
tilä by.

vana kunna vi se i ett rättsfall vid Överkalix ting 1679. Peer Peersson i Helsingbyn hade förvärvat hälften i ett fiske-träsk Ranojärvi, där Lars Michelsson i Kuivakangas av gammalt ägde den andra hälften. Till träsket hörde också flakaskog. Lars hindrade Peer att nyttja sin träskandel, och likaså satte han *flakar mellan gillren på Peers skog*. Härom dömde rätten: "Därhos förbjöds Lars att sätta sine flakar emellan Peers, på den skog honom tillkommer, som nu klagades skett vara." Vid ting i Övertorneå 1693 anmäldes att Olof Persson i Koivukylä hade uppbrukat ett flakaland av allmänningen och därför ansåg sig ha ensamrätt till det, men en annan man, Mickel Erichsson i Kälare, hade inträngt sig däri. "Resolverades efter tolvmännernes mening och samtycke att de böra behålla och nyttja halva flakalandet vardera, såvida detta är en allmänning och av dem bägge uppbrukat, oaktandes Michel Erichsson i förstone begynt samma trakt sig tillägna och rödja."¹⁴

Den allmänning, som avses i domen, var synbarligen kronans allmänningsmark, ty en bondé från en by hade inte rätt att sätta ut flakar i en annan bys skog. I den främmande byn hade han "ingen bysdel". Rätt ofta processade en by mot en annan för att bevaka sina rättigheter i detta hänseende.¹⁵

Mindre klar är äganderätten till ett flakaland i följande fall från Kittilä lappby. Omkring 1680 begynte Adam Joensson ett "flakaland bruka och 'Fugellflakar' darsammastädes bygga".

¹⁴ RA, Gävleborgs läns dombok nr 27, fol. 1016 v.; HLA, Dombok för Övertorneå, ting därst. 11—13, dec. 1693.

¹⁵ T. ex. vid Nedertorneå ting 22 mars 1667, fol. 567, RA, och Övertorneå ting 1—3 dec. 1691. HLA.

Platsen hette Wäitewara och låg 2 mil "nedanföre" Adams boställe Sommar Kiängis. Sedan låg detta boställe öde vid pass 20 år och under tiden begynte en främmande man, Pär Kaikon eller Kaikoinen, bruka det. Då Adams svärson nämndeman Lars Mocka klagade häröver, ursäktade Pär sig med att han hade köpt flakalandet av lappmannen Oluf Bulli för en stålbage och 12 alnar valmar, som hade räknats för 12 daler kmt. Pär kunde inte neka, "det ju fugellflakar vore allaredan darsammastädes, enär han köpte flakalandet av Oluf Bulli, så att det ofelbart tillförende varit brukat under bostället Sommar Kiängis, vilket ock som ovanbemält är ligger allenast två miler därifrån, men mycket avlägit för Pär Kaikoinen". Rätten dömde Lars att betala till Pär 12 daler "och sedan vara ägare till flakalandet Wäitewara med de därpå byggde fugellflakar". Pär tilläts att förse sig med ett annat flakaland, "som för honom närmare och bekvämligare vara kan". Av relationen framgår inte, om Bulli verkligen från början ägt landet eller om det tilläventyrs hade varit Kittilä lappbys "allmänning". Rättens dom talar snarast för det senare alternativet, liksom det är tydligt att rätten dömer som om den hade i laglig väg övertagit det gamla lappingets befogenheter.¹⁶ Domen vittnar också om att den förstkommandes rätt respekterades.

Det botteniska saltsjöfisket

I en berättelse till kommerskollegium år 1752 förklarar landshövdingen Piper i Österbotten, att det endast i länets södra del fanns "några grund vid havsbandet, av vilka få såsom allmänningar (tydlig

¹⁶ Ting i Kittilä 5 mars 1702. HLA.

avses här kronoallmänningar), och de mesta hävdas och försvaras av allmogen såsom enskilt tillhörigheter".¹⁷ Med det sistnämnda uttrycket avsåg landshövdingen synbarligen endast motsatsen till kronoallmänning, ty de flesta fiskegrunden ägdes sannolikt av byalagen eller — i hövdingedömet's norra del — av socknarna, som utgjorde väldiga samfälligheter. Den grundläggande förordningen om storskiftesdelningar i Finland av 1775 säger helt kort, att det i Österbotten finnes socknar, "varest ingen särskild byasamfällighet finnes, utan hela eller halva socknen gemensamt nyttjar all skog och mark".¹⁸ I verkligheten gällde detta område endast socknarna från och med Pedersöre norrut, och här ägde socknen i dess helhet också de större fiskevattnen. Detta kan ha varit urgammal finsk sedvanerätt. I motsats härtill har Helsingelagen det allbekanta stadgandet: "Den äger vatten, som äger land", varvid dock äldre hävd beaktas.¹⁹ Denna viktiga reservation medförde, att äganderättsförhållandena trots den i sig klara regeln blevo utomordentligt brokiga, som vi längre fram skola påvisa.

Om strömmingsfisket i Norrland uppges, att det "tidigare (innan Gustav Vasa utsträckte skatteplikten också till detta fiske) var en verklig allmänning, utan avgift tillgängligt för vem som därav ville begagna sig".²⁰

Antagandet om en från den svenska rätten avvikande fiskerätt i saltsjön stöd-

jes av ett gammalt dombrev från 1488, som i sin tur åberopar ett brev av konung Måns (Magnus Eriksson) i samma sak. Brevet av 1488 förklarar, att envar strandägare inomskärs må fiska vid sin strand, särdeles under sin åker och äng. "Uppenbare havsstrand, stenstrand och skogsholma må de njuta och bruka tillsammans efter strömmingsfiske var i sin lagsagu, dock så att de som landet äga hava fritt första varpet, var dem täckes, två söcknedaga om veckan." Lagsagan var ett så ofantligt område, att en sådan dom i sak innebar fritt strömmingsfiske för alla som ville nyttja det. Den enda inskränkningen utom strandägarens frivarp var den rent praktiska omständigheten, om det lönade mödan att resa till ett mycket avlägset fiskeställe.²¹

Vilkuna har i en studie behandlat Kal-lankari eller Kallan fiskeläge utanför Kalajoki socken i Nordösterbotten, där goda fiskehamnar voro sällsynta. Kallan besöktes av fiskare från fem socknar, som alla hade utspjälkats ur de medeltida storsocknarna Karleby och Salo, som tillsammans ägde en kust av ca 15 mils längd. Från inlandet kommo fiskare t. ex. från Reisjärvi, som ligger ett tiotal mil inåt land. Detta tyckes vara en god illustration till satsen om den allmänna fiskerätten i Finland. Tilloppet till Kallan var så stort, att fiskarna nödgades besöka platsen i tur, detta vanliga sätt att ordna fisket vid en god fiskeplats, där alla inte kunde fiska på en gång. Kallan synes på 1500-talet ha haft en föregångare i Kärajälüoto (Tingsholmen) närmare fastlandet, vilken sannolikt hade blivit över-

¹⁷ G. Nikander i Budkavlen 1931, sid. 16.

¹⁸ C. W. Gylden, Landtmäteriförfattningar, I, sid. 212. Helsingfors 1836.

¹⁹ Holmbäck-Wessén, Svenska landskapslagar, III ser., sid. 376.

²⁰ Statens offentliga utredningar 1925: 19, sid. 49. Jfr B. Boëthius i Norrland, Natur, befolkning och näringar, sid. 436 f. Stockholm 1942.

²¹ Statens offentliga utredningar 1925: 19, sid. 51 ff.; jfr G. Nikander, Fiske vid uppenbar havsstrand i Historisk tidskrift för Finland 1932, sid. 58 ff.

given på grund av den starka landhöjningen i trakten.²² Havet var fritt för alla, men för att uppehålla ordning vid fisket följde man på Kallan den gamla seden att rätten till en natts fiske vid ett visst grund avgjordes genom kapprodd. Klockan sex på kvällen läste en fiskare utanför kapellet en bön, och strax då han sagt amen, sprungo alla fiskare till sina på förhand iordningställda båtar. Den förstkommande fick behålla platsen för natten.

År 1766, då en karta uppgjordes över fiskeläget, stodo på skäret 99 stugor och bodar, ordnade i två rader mitt på den avlänga holmen, som mätte något över 9 tunnland, jämte en kortare rad rätt norrut från kyrkan. Hamnplatserna utmärkas med litt. A, B och C. Stora hamnen B var bäst skyddad och rymde 34 båthamnar, medan de båda andra hade endast 23 tillsammans. Just om dessa båthamnar rådde den skarpa konkurrensen. Man vet inte huru fiskarna äldst ha förvärvat ägande- eller besittningsrätt till "hamnarna". I senare tid ha nyanlända båtlag nödgats hos hamnrätten — man följde 1771 års hamnordning — anhålla om rätt att upprensa plats för båtlänning och gistvall. Fisket har vanligen bedrivits av båtlag (*seura*) med två à tre medlemmar i varje. Den tredje medlemmen är ofta en halvlottkarl, som inte äger några redskap och därför får endast en halv lott mot de övriga. Dessa båtlag ha varit vanliga längs hela kusten i Österbotten.²³

I äldre tid sammanslöto sig ofta 2 à 3 eller ända upp till 6 båtlag till ett säll-

²² K. Vilkuna, Kallan kalastajayhdyskunta (Kallans fiskarsamhälle), i Kotiseutu 1939, sid. 10 ff.

²³ Jfr G. Nikander i Folk-Liv 1938, sid. 71 f.

skap. Båtlagen delade inbördes nattens fångst sinsemellan, så att sommarens fånge i dess helhet blev mycket jämnt fördelat. I de svenska fiskarbyarna i Replot skärgård har man vid skötfiske tillämpat samma metod. Om dessa byar säges: "Den som av en eller annan anledning höll sig utanför fångstlaget, hade inte att räkna på någon handräckning från kamraternas sida. Han fick ingen hjälp att draga upp redskapen om det blev storm eller att hala upp båten på stranden, när havsvågorna började bryta in i fiskarhamnen."²⁴ Man kan gott tro, att detta gällde om mindre olyckstillbud, men ej om verklig fara var å färde. Från Tankar utanför Gamlakarleby berättas: "Ett båtlag ute vid skötgrundet bärgade inte bara de egna bragderna utan också grannens i fall storm och oväder var i annalkande." På Svarteurans fiskeläge var det sed, att de starkaste båtarna lade sig längst ut till havs och de svagaste närmast land. Den förmån, som de sistnämnda därigenom fingo, skulle de återgälda på sådant sätt att de, om storm uppstod, skulle tända en eld vid hamnen till ledning för de inseglande båtarna.²⁵ I intetdera av dessa fall uppges, om det var fråga om "lagbåtar", men synbarligen gällde reglerna också detta förutan. I det äldsta förslag till hamnordning (daterat 1450), som bevarats till vår tid och som antagligen stödde sig på gammal hävd, säges härom: "Om så händer att någon är utkommen i stor storm och oväder och mäktar sig ej själv till landet komma, då skall hamnfogden tillsäga dem som i landet äro, att de manna båtar och hjälpa den nödrängda till landet, om nå-

²⁴ S. Andersson i Budkavlen 1937, sid. 19.

²⁵ Erla Hovilainen, Ro, ro till fiskeskär, sid. 76. Helsingfors 1945. Meddelande av A. Huldén.

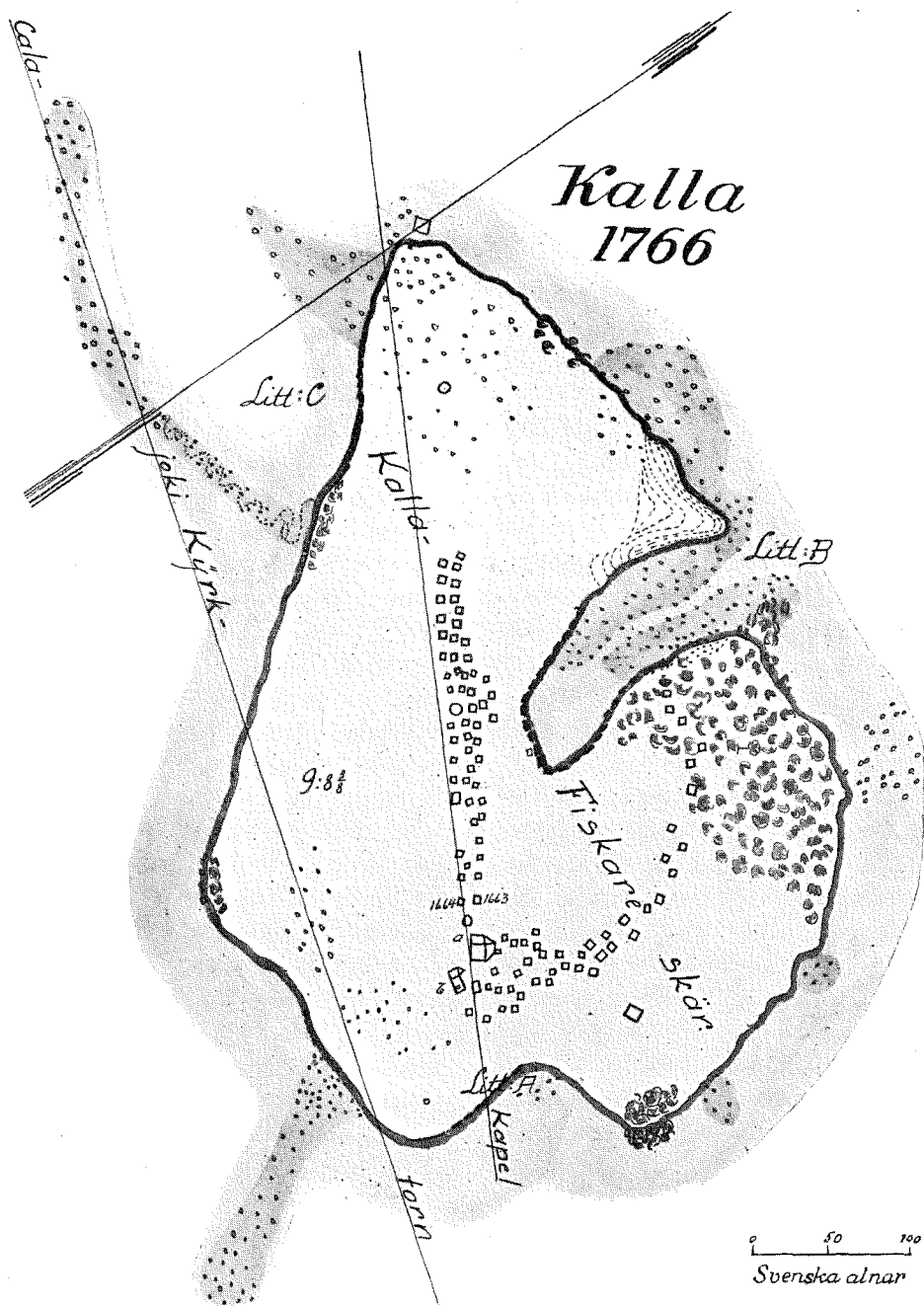

Fig. 5. Karta över Kallans fiskeläge 1766.

A Östra hamnen, B Stora hamnen, C Nya hamnen. Hela det område, som på kartan betecknats som grunt vatten, är nu torra landet. Bebyggelsen är i nutiden mera spridd än 1766. Hela raden stugor norr om kyrkan är borta, mittraden har glesnat, vid C en nyare byggnadsgrupp. (Enl. Vilkuna i Kotiseutu 1939.)

gon råd står till att hjälpa. Ty Gud kräver en broderlig kärlek av oss." Hamnordningen av 1726 har uttryckt samma tankar med kortare ordasätt: "Uppkommer storm och oväder, vare varannan behjälpelige att komma väl i hamnen med sin fisk och fiskeredskap."²⁶

Denna tradition har vare sig med eller utan skrivna eller tryckta hamnordningar utan tvivel levat från århundrade till århundrade, i varje fall efter landets kristnande.

Sälfångst kallades i äldre tid själfiske och likställdes i flere hänseenden rättsligt med vanligt fiske. Innehavare av fiskevatten ägde också rätt att fånga säl på detta vatten. Vid den skattläggning, som 1608 i högst summariska former övergick Österbotten, antecknades endast två byalag, Vargö (numera Bergö) och Västervik i Mustasari för "själfiske" resp. "själrodd". Fiskeristadgan av 1766 bestämmer att sälar och andra fisködande djur i sjön "få å andras grund och vatten, när de anträffas, fångas och skjutas, undantagandes å deras lägenheter, som för rättigheten till dylike fången särskilt skattlagde äro". Också efter denna tid ha bönderna åtminstone ställvis respekterat strandägares rätt att utnyttja fångstvattnet eller som det kallades själrodden.²⁷ Detta är en intressant parallell till lapparnas förhållande till den bestämmelse i 1664 års skogsordning, som tillät envar att jaga skadedjur på annans mark. Vid ting i Enare 1733 förklarade nämnden, att lapparna behövde pälsdjurens skinn för sina utlagor och köttet (avser tydligen björnkött) till sin föda. Därför

²⁶ G. E. Klemming, *Skrå-ordningar*, sid. 295, Stockholm 1856; P. Abrahamsson, *Sweriges Rijkens Lands-Lag*, sid. 475. Stockholm 1726.

²⁷ G. Nikander i *Acta Academiae Aboensis Humaniora III: 1*, sid. 7 ff. Åbo 1922.

ansåg nämnden enligt "landsens plägsed", att en man, som hade fångat en järv på annans mark, skulle till markägaren avstå skinnet halva värde.²⁸

Liksom man utnyttjat värdefullare fiskevatten i tur, så skedde det också ställvis med själrodden. I Sundom by i nuv. Solv socken gick "rodden eller farvattnet" i tur, så att varje bonde nyttjade en lott var sitt år. I Replot by uppgavs 1776, att man i uråldrig tid avtalat att ena halvan av byn idkade fiske (av säl och fisk) norr om ön och det andra året söder om ön. Denna ordning gäller ännu vanligt fiske. För sälfångst på isen bildades "fälbåtslag", där varje man medförde hävdvunnen och likvärdig utrustning och proviant och även fick lika andel i bytet. I äldre tid omfattade båtlaget 7 man och en skeppare. "Båten" erhöi en manslott i bytet. Liksom vid lapparnas björnjakt hade varje man sin särskilda uppgift och särskilt namn: skeppare, styrman, fogde och hjälpkarl. Dessa fyra voro alla skjutkarlar. Bytet delas genom lottdragning liksom samfällt fiske. Fällaget är av allt att döma uråldrigt. Man hade också "lagbåtar", som delade förlust och vinst. Om en skytt ser att en annan har bättre utsikter att skjuta en själ, upphör han att krypa framåt och får halva bytet, likaså om han hjälper en annan att få det i land.

Den i Finland gällande ordningen med fri fiskerätt vid öppen havsstrand blev genom fiskeristadgan av 1766 utsträckt också till de norrländska länen, dock med den inskränkningen att rättighetens utövande gjordes beroende därav att detta fiske utövades "där sådant vanligt varit". Vid denna tid synes Helsingelagens huvudregel helt ha anammats av den

²⁸ I. Fellman, *Handlingar III*, sid. 113 ff.

Fig. 6. Kyrkänden av Kallan i nutiden.

I bakgrunden stenräveln Maasääri, Fastlands-räveln. (Ur Kotiseutu 1939.)

jordägande befolkningen, och i nära ett århundrade fördes utdragna tvister om stadgans tillämpning. I mitten av 1800-talet tillämpades flerstädes s. k. dygnordning. Om vid ett fiskläge de skilda fiskeplatserna voro olika givande, upprättade man turordning mellan de fiskande, så att samma fiskare under veckans olika dagar fiskade på olika platser. Som av det föregående framgått och som vi skola påvisa också i den följande framställningen, var detta en gammal plägsed, som med myndigheternas goda minne erhållit

allt större tillämpning vid det värdefulla älvfisket på 1600- och 1700-talen.

Fiske i bäckar och älvar

I både små och stora bäckar och åar i Österbotten har man i äldre tid inte tillämpat Helsingelagens "land och strand", ehuru regeln som nämnts ofta åberopades av strandägarna. I synnerhet om fisket var lönande endast på vissa ställen av en bäck eller älv, t. ex. i åminnet eller vid forsarna i älvens nedre lopp, har man ansett att alla strandägare vid hela vat-

tendraget skulle äga rätt att delta i detta särskilt givande fiske. Om delägarna ha varit många, ha de indelats i rotar, av vilka envar haft rätt att fiska t. ex. ett dygn i bäckminnet, vilket man kallat att "dygna". Fångsten har fördelats genom lottnings. Endast jordägare ha varit delaktiga i detta "bäck-" eller "verkfiske", men de obesuttna ha i allmänhet fått deltaga i allt annat fiske. "Hur skulle de obesuttna annars kunna föda sig", yttrade en gång en bonde i en stor fiskarby till förf. som svar på en direkt fråga. Man synes ha rätt att uppfatta denna generositet som ett arv av den modifierade kollektivism, som i så många avseenden kommer till synes i det gamla bysamhället i Österbotten både på finsk och svensk sida om språkgränsen, i nutiden kanske allra mest i svenskbygden. I Folk-Liv för 1938 har förf. redogjort för dessa primitiva fiskerättsförhållanden.²⁹

I de stora nordliga älvarna var fångsten av den vandrande flodfisken mycket värdefull. Vi torde ha rätt att förutsätta att i uräldsta tider efter inlandsisens försvinnande laxfångsten i älvarna var en viktig näring vid sidan av sälfångsten och vildrensjakten för de arktiker, som trängde norrut i landisens spår.

Den katolska kyrkan insåg att både de norrländska och de nordfinska älvarnas laxrikedom utgjorde ett gott exploateringsobjekt och skaffade sig tidigt fiskerätt i de mest givande vattnen. Rikshushållaren Gustav Vasa såg till att dessa och även andra fisken överfördes i kronans besittning, men då kronan endast föga ingrep i själva fiskets utövande, levde många folkliga sedvänjor kvar inemot nutiden. Berättigade att deltaga i

laxfisket i älvarnas nedre lopp voro i allmänhet strandbyggarna så långt upp som laxen gick också i de fall, att de mest givande fiskena lågo helt nära åminnet. I Kemi älv hade sålunda alla byar t. o. m. Rovaniemi och Ounasjoki i norr andel både i "sjöfisket" utanför älvmyningen och i de fiskrika forsarna närmast intill denna.

Äldst synas bönderna ha använt korta "strandpator" så nära hemstranden som möjligt, men senast i slutet av 1600-talet begynte man på flere håll indela bönderna i "kolklag" (kolk, fi. *kulle* = kort not utan kil, nämnd redan 1437), som nyttjade en viss grupp av pator ett år i sänder. År 1666 beslöt man sålunda i Kemi, "att kolkelagen skola sines emellan åra, såsom det kallas, det är årligen fiskeställen ombyta, så att den som fiskar det ena året nederst, träder året näst där-efter överst, och så alltfort utföre". Denna ordning bibehölls sedan i århundraden, och den medförde självfallet den fördelen, att olikheter i de skilda patornas fångst utjämnades. Överbyggarna ville ernå samma förmån genom att upprätta några få huvudpator och låta en av dem gå "tvärt över ån och (kungs-) ådran", men detta ansågs olagligt.³⁰

Ett tidigt exempel på bondeöverkan på ett kyrkligt fiske ha vi i den bekanta striden om det översta laxfisket i Indalsäl-

²⁹ Malmgren, Finlands fiskerier, I, sid. 18. ff. II, sid. 175 f., 182 ff.; S. Ekman, Norrlands jakt och fiske, sid. 375, 418. Uppsala 1910.

Grundsatsen att ingen får helt överbygga en flod och därmed hindra fisken att stiga till överbyggarnas vatten är urgammal på germanskt område. Västgoternas lagbok, som härstammar från 650-talet, stadgar att i större floder, där havsfisk stiger upp, ingen får avspärra mer än till mitten av fåran, där strömmen är starkast — "endast till sin egen nytta, utan att tänka på det gemensamma bästa". Germanenrechte II, sid. 238 ff.

²⁹ Jfr Sven Andersson, Verk- och bäckfiske i Korsnäs och Replot, i Budkavlen 1933, sid. 65 ff.

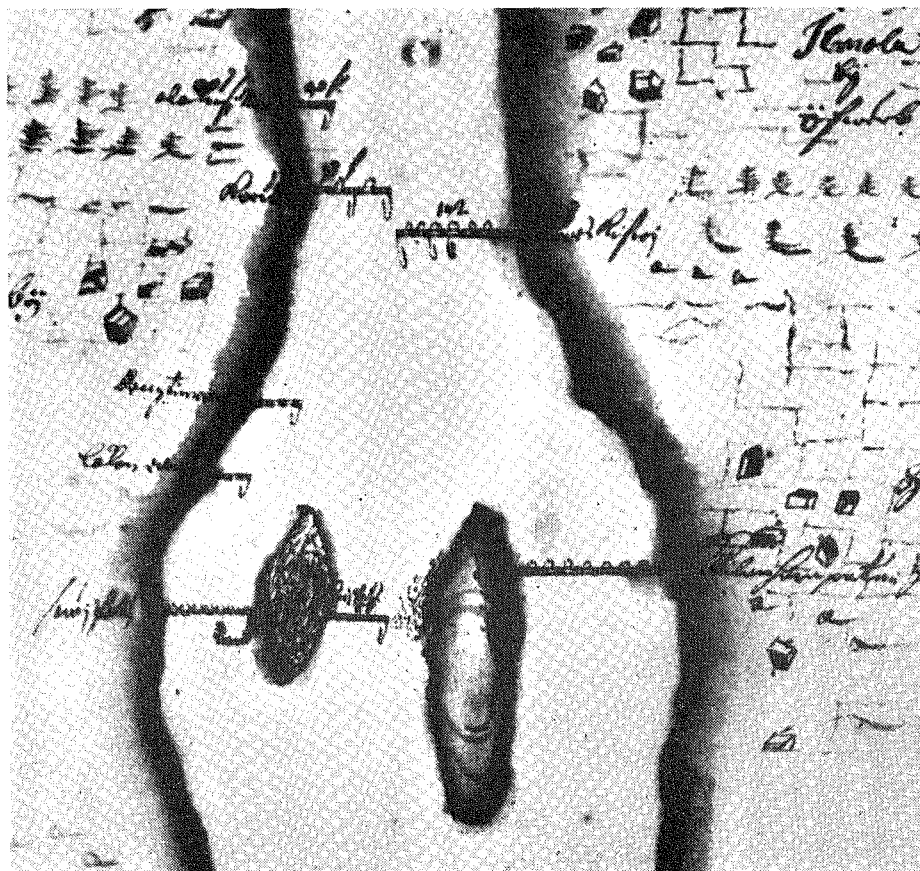

Fig. 7. Skiss över Korva kolklags pator av år 1688.

Enligt fördelningslängden av 1686 hade kolklaget 12 delägare i Hirmula by och 8 i Lautiosaari by. Huvudpatan Korva (den andra uppifrån på västra stranden) bör vara 93 famnar lång. Ovanför den Ala Kuusiniemi (90 f:r), och snett emot Korva Kirveskivi (142 f:r). Nere till vänster tvärpatan Savi patu (från västra älvstranden till det mindre grundet), och därifrån till kungsådran Kari patu (68 f:r). Från det större grundet till östra älvstranden går tvärpatan Kittilän sivu patu, som är huvudpata i Kittilän haara kolklag. Korva kolklag ägde utom de uppräknade ytterligare två "vär- eller strandpatur", nämligen Bengtinranda och Lakonranda ovanför Savi patu. (Kartan i RA, texten hos A. J. Malmgren, Finlands fiskerier, II, sid. 190 ff. Helsingfors 1869.)

ven på 1320- och 30-talen — synbarligen nedanom Storforsen i Ragunda. Åtminstone i Ljungan var det översta fisket, vid Matforsen, det mest indräktiga i hela ådalen. Ärkebiskop Olov i Uppsala klagade redan år 1326, att bönder i Jämtland hade skadat hans laxfiske. Vi kunna möjligen förutsätta att bispnen med sina

stora resurser kunde uppföra stadiga laxkar i den stora forsen, vilka minskade böndernas fånge. De klagade över att det nya fisket bragte dem till hungersnöd. För andra gången bröto bönderna ned biskopens fiske omkring 1340. Man erinrar sig att ärkebiskop Olov ungefär vid samma tid som det första myteriet i Ra-

gunda skedde ställde sig i spetsen för kolonisationen i Västerbotten.³¹ I Lule älv-dal tillämpade han samma taktik som i Ragunda och förbehöll sig år 1331 rätten till det översta fisket i Edefors. Detta innebar att nederbyggarna måste inskränka sin laxfångst. Också här uppstod långvariga rättegångar. Då Luleå socken begärde rätt att nyttja vissa fisken, förklarade ärkebiskop Jakob jämte Sten Sture och andra höga herrar, att nya fisken voro olagliga och måste övergivas.³²

Ryktet om dessa domar spred sig långt och levde länge kvar i folkets minne. Vid en rannsaking om fisket i Kemi älv på 1680-talet visste de mestgynnade, som i detta fall var nederbyggarna, förtälja att efter föredöme från bl. a. Älvkarleby och Luleå endast nederbyggarna fingo "njuta laxfiske". Att det i Luledalen var nederbyggarna, som sutto trångt, hade tydligen undgått deras uppmärksamhet, och domen gick dem också trots all deras advokaty mot.³³

I Österbotten nyttjade man i äldre tid inte tvärpator över älvarnas huvudfåror, dvs. över kungsådran, men där det fanns grunda sidogrenar (fi. *pudas*) drog man sig inte för att överstänga dem, såsom våra kartor från Kemi älvs nedre lopp vid Liedakkala by visar. Den äldre kartan av 1688 är endast en löst nedkastad skiss med högst otydlig text, medan kartan av 1723 är ett resultat av verklig mätning. Skissen ger dock en bättre upp-

fattning av själva fiskeverkens byggnadssätt. Nederst på bilden se vi två holmar, som i verklighet torde ha varit endast två grund, som delade älven i tre grenar. Sidogrenarna voro helt överbyggda, och mellan grunden är en smal kungsådra lämnad. Patorna heta, räknat från vänster (= väster) Savi patu och Kari (klipp-) patu. Också över den östra grenen är en pata utritad, som med förändrat läge återfinnes på 1723 års karta. Savi-patan har vid östra landfästet en fyrkant utmärkt, som enligt den andra kartan är en "karsina" (kätte). Denna form av fiskegård är tidigast omtalad år 1558, då typen fanns endast i Kemi älv i två exemplar. Det ena var just Savi-patan. Fisken kvarhålles i karsinan och upptages därifrån med not. Magister D. Bonge har i en Uppsala-dissertation år 1730 skildrat denna pataform som hemmahörande just i Kemi älv jämte Ijo älv. Bonge placerar dessa pator i kungsådran (fi. *väylä*), just som vår skiss utvisar. Kirveskivi-patan (142 på skissen) och den snett emot liggande Korvapatan äro tydligare ritade och vi kunna vid Kirveskivi upptäcka sex öppningar för mjärdar eller tinor (excipula reticularia). Det egendomliga med dessa pator är att de vid sin fria ände mot kungsådran och ytterligare på några andra ställen äro försedda med ett i krok lagt nät, som skall uppfånga den fisk, som stryker längs laxgården ut mot kungsådran. Tvärpatorna i bigrenarna behöva givetvis inte dessa nätkrokar.³⁴

Utom dessa med mjärdar eller lanor försedda pator fiskade man i Kemi älv

³¹ K. G. Westman, Aktsamling till kungsådre-institutets historia, nr 21, 26, 65 o. flerst.; Dens. i Uppsala univ. årsskrift 1927. Program 4, sid. 64 ff.; Edv. Bull, Jemtland og Norge, sid. 62 ff.

³² A. Nordberg, En gammal Norrbottensbygd, I, sid. 198 f.; Gerd Enequist, Nedre Luledalens byar, sid. 18 ff.

³³ A. J. Malmgren, Finlands fiskerier, II, sid. 175 ff.

³⁴ Kartskissen från 1686 i RA., kartan av 1723 i Finlands lantmäteristyrelsens arkiv.; U. T. Sirelius, Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern, sid. 204 f. och 440.

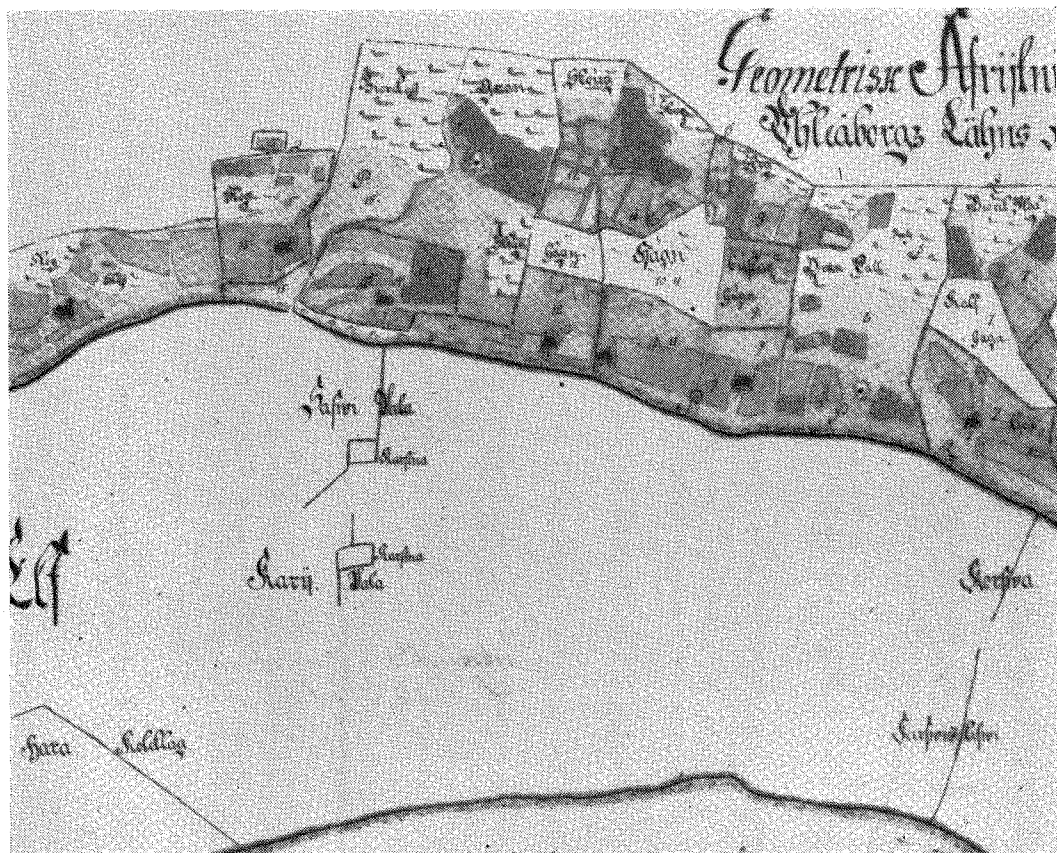

Fig. 8. Liedakkala bys gårdstomter i Kemi socken och Korva kolklags pator 1723.

Enligt karta i Lantmäteristyrelsens arkiv i Helsingfors. Korva, Kirveskivi, Savi och Kari pator utritade, men inte Ala Kuusiniemi och de båda vårpatorna. Kittilänhaara kolklag kallas här endast "Hara Kolcklag" och dess huvudpata går ej längre ut till grundet, utan i sned vinkel mot älvstranden västerut. Savi och Kari pator ha sina "karsinor" utritade. Liedakkala bytomt är karakteristisk för de byar mellan Tornedalen och Kalajokidalen, där flodfisket länge har varit huvudnäring med boskapsskötsel och svedjebbruk som binäringar. De 17 gårdarna ligga i en gles rad längs älven, omgivna av de obetydliga odlingar (*hotivainiot*), som äro behöfliga vid denna levnadsart. I utmärken råder fullkomlig ägoblandning mellan de på olika tider upprädda ängsfläckarna.

mycket med vanliga älvnotar utan kil, kolkar (fi. *kulle nu otta*). I Torne älv nyttjades före 1560-talet endast kolkar, men från denna tid också stakagårdar, som med sitt pålverk och sina strävor stödde en nätvägg, som i sin yttre ände bildar en krok (fi. *mutka*, därav det svenska mocka). Ett gammalt svenskt namn för mockan är "nättjekrok". Då

man 1765 beslöt idka samfällt fiske i hela Torne älvs laxförande del inrättade man efter mönster från Kemi 8 kolklag och lika många stora karsina-pator, som i tur nyttjades av kolklagen. Ingen pata byggdes dock som tvärtäppa.³⁵

Där en flod hade långa lugnvatten

³⁵ Sirelius, a. a. sid. 290, 318, 440.

kunde man fiska i dem med stora notar i vanliga notvarp. T. ex. Indalsälven har många sådana notvarp inritade på en karta från 1700-talet. Sådana varp tillhörde vanligen vissa byar, och sålunda kunde fisket där anses som "enskilt" i landshövding Pipers mening, men notlaget som sådant var ju ett kollektiv och dess drift samfälld.³⁶

Hur invecklade äganderätts- och driftsförhållandena kunde bli i en stor fors skall här visas med ett exempel från Matforsen i Ljungan år 1724. Stränderna bestodo av sten och själva forsbotten vid det största fallet av berghällar. Hela fallhöjden var 13 alnar och 18 tum. Synemännen förklara att "fiske vänerne" på båda sidor av forsen hade blivit uppbyggda "av uråldrige tider". "Dy kallas detta Tuna huvudfiske och är det överste och störste i denne älv av de däruti belägne taxerade laxfisken." Vid västra landet voro jordägande i Sköle by "rådande av", och där fanns 3 laxkar, fördelade på 14 lotter (a, b, c på kartan).

Av de 14 lotterna ägde bymännen i Sköle 6, de i Ålsta 1, de i Rännö 4, i Ängom 1, i Forss 1½ och de i Lunne ½ lott. Kronans enskilda vrakhus låg vid D; vid E fingo tre byar enligt tingsresolution av 1711 uppsätta ett litet vrakhus litt. E, och de måste uppföra en spång över den västra älvgrenen för att komma dit. Detta fiske var fördelat på 8 lotter, av vilka Sköle ägde 5, Bällsta 2 och Forss 1. På östra sidan mittemot, där "Änge

³⁶ S. Ekman, a. a. sid. 385 ff. Notdragning kan endast ske där botten är jämn och "rensad" från stenar och andra hinder. Också stranden måste vara jämn, så att den lämpar sig för notens uppdragning. Förr kunde en not mäta 175 meter i längd. Mest givande äro varp nedanför forsar och fall, där laxen länge står och vilar före försöken att arbeta sig uppför.

(Ängom) är rådande om landet", fanns ett skattefiske om 4 lotter, av vilka Ängom hade 2, Forss 1 och Vattjom 1 lott. Avkastningen av alla dessa "laxbyggningar och fiskeväner" var 1723—24 i medeltal 31 tunnor, av vilka belopp hälften avgick till kronan som laxtaxa. Dessutom fångades något fisk med laxnotar nedan om fallet.³⁷

I ett fall som detta hade äldre hävd eller köp gjort Helsingelagens regel om land och strand ganska invecklad. Då därtill kom att andelar eller "mansfar" i laxfiske gingo i arv och köp åt olika håll, blevo listorna på lottägarna med tiden allt brokigare. Vid Sköns ting år 1636 behandlades ett sådant mål, där rätten inte ens gitte säga vilket vattendrag det var fråga om. Oluf Erichszon i Indal i Medelpad fordrade av sin faster, hustru Ingeborgh "ett mansfar laxefiske", som hennes salige broder Erich Nielson för länge sedan "handfått hade". En bonde i Ri och en i Skytteberg vittnade att Ingeborg hade köpt "av en benämnd Oluf Bagge ½ mansfar, som Oluf Erichszons fader Erich Nilson hade wist Baggen till, och det andra ½ mansfar var hennes ränta". Rätten avvisade därför Oluf Erichszon och hans broder.³⁸

Vi skola avsluta vår forsinventering med en karta över det i århundraden omtvistade fisket i Älvkarleby från år 1800. Arrendatorerna av kronofisket hade egenmäktigt satt upp några nya fiskeverk och den alltid latent processlusten flammade upp på nytt. En lantmätare gjorde upp en ytterst noggrann karta över alla de många fiskeställena. De uppgingo inalles till ett sextiotal och förde-

³⁷ Ljungans forsar 1724, Härnösands lantmäterikontor.

³⁸ HLA. Helsinglands dombok 28 nov. 1636, ting med Skön m. fl.

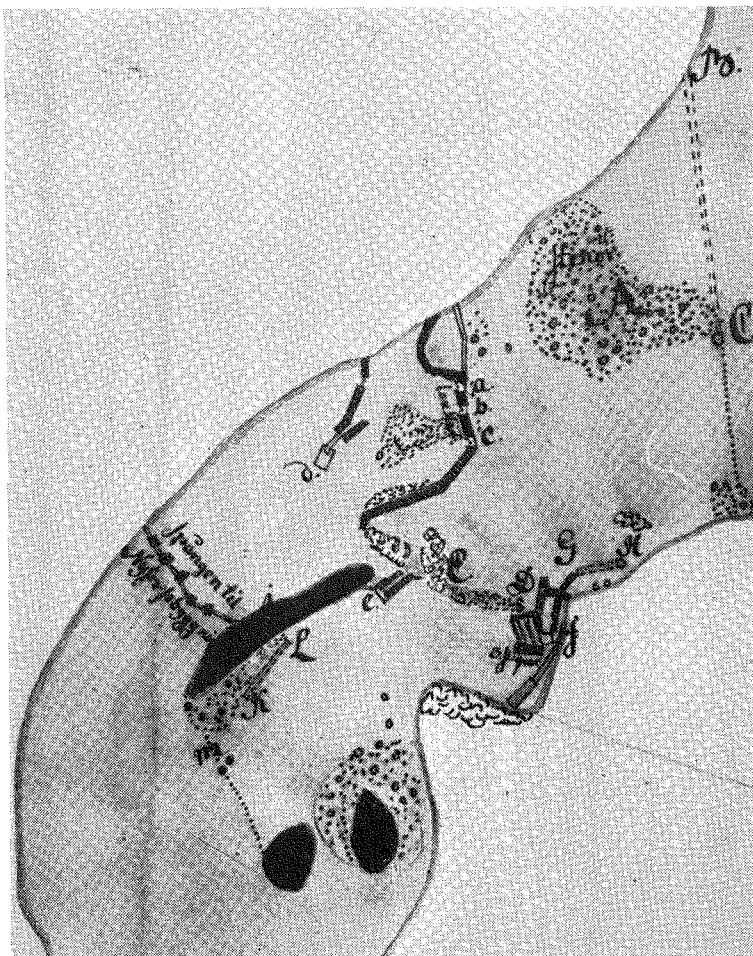

Fig. 9. Matforsen i Ljungan med dess fiskeverk år 1724.

Förklaringar, se texten, sid. 86.

lade sig på Leufsta bruk och byarna Östanå och Västanå, där Leufsta också ägde en mängd frälsehemman. Vid Älvkarleby hade regala, feodala och rena bondeintressen legat i fejd med varandra sedan urminnes tid, och brokigheten ökade ytterligare därav att de minsta hemmanen på $\frac{1}{4}$ mantal vanligen inte hade fiskerätt. Man fiskade inte endast efter "uppgångs-" och vraklax, utan också efter nejonögon och fjällfisk, det sistnämnda dock endast vid något enda av de fasta fiskeredskapen. Laxarna togos mestadels med laxkar, som tydligen voro mycket

solitt byggda för att motstå den starka strömmen. För nedgångsfisken hade man vrakhus. Likaså användes strytor (trumpetryssja för vrakfiske, där fisken hålles kvar i redskapet av den strida strömmen). Dessa redskap kunde "hängas" vid eller mellan klipporna, så att man inte behövde pälverk i forsen. T. o. m. fiske med ljuster idkades i Älvkarleby.

De många arterna av fiskeställen och fiskerättigheter vid Älvkarleby göra det förklarligt, att delägarna ofta kunde komma ihop sig om tolkningen av detta invecklade system.

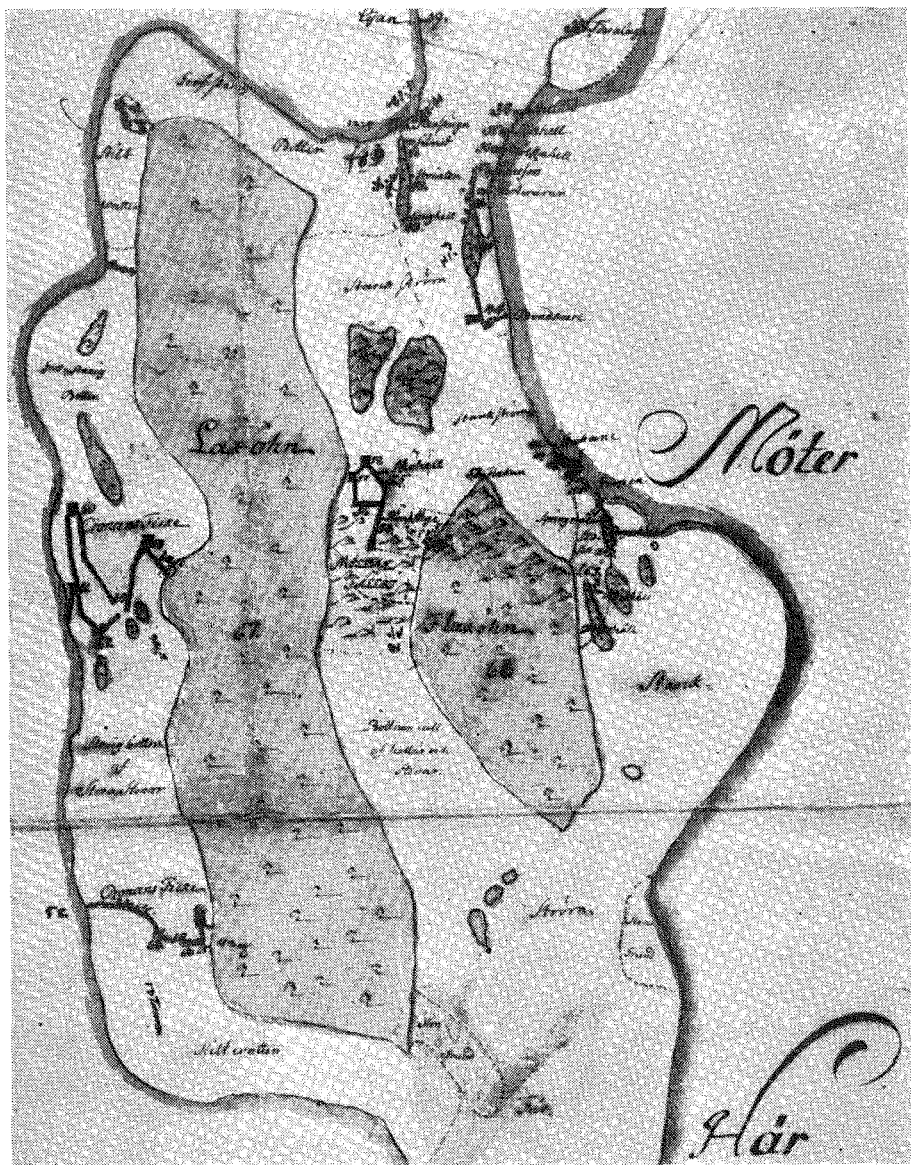

Fig. 10. En del av Älvkarleby laxfisken och andra fiskeverk år 1800.
Enligt karta i Uppsala läns lantmäterikontor.

Nr 34 Hälludd, nätställe för Leufsta samt för fjärdedelshemmanen i Östanå och Västanå. 35 Slåthäll och 36 Kiölstahäll, nejonögonfiske, nyttjas som 34. 37 Larsfors, nejonögonfiske, nyttjas av skatte- och kronohemmanen i Västanå. 38 Skatvaran, Bäckan och Hälludden, nejonögonfiske, nyttjas av hela och halva krono- och skattehemman. 39 Lijan och 40 Stenstugan, nätställen, nyttjas av samtliga krono- och skattebönder i Östanå och Västanå samt frälsebönderna i Västanå. 41 Sund, nejonögonfiske, nyttjas av hela och halva krono- och skattebönder. 42 Strinten och 43 Hänghäll, lika med 37. 44 Bondekaret, ett laxkar, nyttjas av samma bönder som 39. Vid 45 har stått ett vrakhus, som älven borttagit, varefter en ingång byggts vid 45 "att i dammen mellan 44 och 45 kvarhålla den lax, som där instiger". 46 och 47 Övra och Nedra Stakarne, "varest med ljuster hugges lax av dem, som

Den föregående framställningen torde ha visat, att likartade sedvänjor och metoder ha förekommit på vitt skilda trakter. Vi ha endast delvis kunnat påvisa, i vilken riktning kulturlånen ha gått, men man torde dock kunna besanna de inle-

dande teserna om naturbetingelsernas starka inflytande på näringslivet och dess sedvanerätt. En mera i detalj gående undersökning skall sannolikt kunna uppdaga flere kulturlån än vad som kunnat ske i denna översikt.

Summary

On Hunting and Fishing Usages

The study of ethnological problems is most expediently concentrated to small cultural units, where climate and soil give to the phenomena a certain uniformity. Such areas are found in the Provinces round the Gulf of Bothnia and in the Lapp districts, where the rhythm of the seasons and the barrenness of the earth compel the population to scrape its living from very extensive areas. The oldest tangible example of such a life is provided by the small Lapp tribes of the eastern forests, who spend only the coldest months of the year — from Christmas to the melting of the snow — in winter habitations, migrating by families in the lighter seasons from one settlement (*viste*) to another, named for the time of the year when they are used, to do their fishing. The hereditary family districts are run individually, but the

commons in the tribal districts collectively, not to say communistically. As long as these tribes have been known, each has only consisted of a few — from 6 to 10 — families, which may also be due to the scarcity of food. One consequence of the migrations by families is that each has the almost exclusive use of its district, as indicated by the fact that they catch their birds in certain "lands" — "flakaland" —, while the Finnish tribes in the southeast work on *lines of traps*. The technique and usages of the Lapps have in parts been adopted by the Finnish and Swedish settlers in the eastern Lapp districts, who have also taken over the Lapp hunting grounds and their place names, which are derived from the topography and the nature of the hunting implements.

The laws relating to the fishing indust-

nyttja ovannämnde kar nr 44". 48 mjölkvarn av 1 par stenar och 49 Sågen med ett blad, kronan tillhörige. 50 Gropen, påstått bondfiske, nyttjas nu av kronosägaren "med en stryta, som hänges på berg-hällen". 51 Springmalet, "består av en trekantig stryta, som hänges emellan bergsklipporna vid största fallet, varuti laxen under språnget i forsen infaller". 52 Flakan, där laxen fångas med nät av desamme och på lika sätt som vid 39. 53 Ön, ett nätställe samt strytfiske, nyttjas av krono- och skattehel- och halvbönder till $\frac{1}{3}$ samt av frälsebönderna till $\frac{2}{3}$, men ej av $\frac{1}{4}$ -delarna. 54 Pumplaget, ett strytsälle, nyttjas vid litet vatten av desamme som 52. 55 Möhäll, "stakar, varest lax hugges med ljuster", lika med 53. 56 damm, byggd 1798 av arrendatorerna. 57 och 58, två vrakhus östan på Laxön, höra under kronofisket liksom följ. laxkar och vrakhus "uti västra rännan", nämligen vid "nedre fisket": 59 Kvarnvrakhuset. 60 Stora vrakhuset. 61 Fattigbössan och 62 Fattigkaret. "Dito vid övre fisket". 63 Portkaret, 64 Djupkaret, 65 Landkaret och 66 Lilla vrakhuset. 67 Laxön, en skogklädd holme som hör under fisket. 68 Flakön eller Lösön (f. d. Lillön) hör under kronofisket.

ry are very primitive on the coast and large lakes of Finland, and in the large salmon rivers. In Norrland as well as in Österbotten, the Roman Catholic Church made strong efforts at an early date to change popular usage to its own advantage, just as they had altered the old Teutonic laws of inheritance. The early 14th century Helsing law stipulates that "who has land has the strand", but made exceptions for ancient customs, which probably reflected a more collectivistic attitude. Towards the end of the Middle Ages and in early Modern times the State became the inheritor of the church, and initiated a third — royal prerogative — stage in the progress of fishing rights. Many popular usages nevertheless survived, parts of which can be studied even in our days. Some very archaistic usages in one of the oldest industries of North Scandinavia — sealing — have for in-

stance been annotated during months of travelling on the ice of the Gulf of Bothnia.

These usages may on the one hand embody very general principles valid in several different industries, but might on the other be due to the incidence of topographical and climate differences.

All the social conditions of life were well known to the judicature in the northern counties. Ever since lay assessors were introduced in the Swedish and Finnish Courts of Justice, the points of view of the people have had most excellent spokesmen on the courts. Eventually, the Lapps themselves were afforded the privilege of themselves becoming such assessors. But even before that the judges undoubtedly used to consult the Lapps present at the assizes as to the "usage of the country", and to adapt their judgments accordingly.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

En inventering av Sveriges tingshus och tingsställen

Föreningen för svensk kulturhistoria och Nordiska museet avser att under det närmaste året igångsätta en inventering av de äldre, kulturhistoriskt intressanta tingshusbyggnaderna och samtidigt insamla traditioner kring våra tingsplatser. Nedanstående skrivelse har tillställts landets häradshövdingar. Det är vår förhoppning att det även ibland Rigs läsare skall finnas personer, vilka kunna bidra till denna inventering.

Rättskipningen vid tingen, som bygger på en av de äldsta, obrutna traditionerna i vårt land, står inför ett nytt skede genom tillkomsten av den nya rättegångsbalken. Icke blott själva rättskipningen utan även dess yttre ram blir härigenom underkastad förändringar av olika slag.

Våra tingshus och de traditioner, som äro förknippade med dem, ha ännu ej blivit föremål för någon systematisk undersökning. Inför de förändringar, som förestå, synes tiden vara lämplig att nu igångsätta en dylik undersökning, som

kan väntas ge mycket värdefulla och intressanta resultat såväl av rätts- och kulturhistorisk art som av mera lokal och hembygdsbetonad beskaffenhet.

På grund härav ha Nordiska museet och Föreningen för svensk kulturhistoria för avsikt att verkställa en inventering av alla befintliga tingshusbyggnader i Sverige, såväl de nu i bruk varande som de tidigare använda. Denna inventering skall ligga till grund för en monografisk publikation över svenska tingsställen och tingshus jämte därmed förbundna traditioner.

Å museets och föreningens vägnar utbedja vi oss härmed Er benägna medverkan till denna inventering, i förhoppning att Ni skall finna ändamålet med densamma uppväga det besvär vi förorsaka. Vi vore alltså mycket tacksamma, om Ni själv eller genom någon medhjälpare ville sända oss svar på så många som möjligt av följande frågor.

1) Från vilken tid härstammar det eller de tingshus i domsagan, som nu är i bruk? Om någon genomgripande förändring av sådan byggnad har ägt rum, är det önskvärt att även få uppgift om tidpunkten härför.

2) Vilka äldre tingshus och tingsplatser i domsagan äro kända? Uppgift önskas såväl om ännu befintliga byggnader som om försvunna sådana. I fråga om gamla tingsplatser är det värdefullt att få så noggrann lokalisering som traditionen medger.

3) Vilka inventarier av intresse finnas i tingshuset? (t. ex. häradskistor, handklovar och andra straffredskap, stolar och bord, porträtt och andra tavlor, skrivdon, anslagstavlor).

4) Finnas några muntliga eller skriftliga traditioner från äldre tider om tingsställen, domare, nämndemän, rättegångsbruk etc. bevarade inom domsagan av äldre nämndemän, tingshusvaktmästare eller andra? Namn och adresser på personer, som kunna antagas ha kännedom om dylika traditioner, äro mycket värdefulla.

Om fotografier över nuvarande eller tidigare tingshus och inventarier kunna bifogas, äro vi tacksamma och ersätta gärna kostnaderna.

Svar kan sändas, när så finnes lämpligt under årets lopp, med adress enbart: Nordiska museet, Stockholm.

Stockholm i mars 1947.

Nordiska museet

Gösta Berg.
t. f. styresman

Föreningen för svensk kulturhistoria

Herman Zetterberg.
ordförande

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Andreas Lindblom: *Sveriges konst-historia från forntid till nutid, I—III*. Nordisk Rotogravyr, Stockholm 1944—46. 1.000 s., 1.500 ill. jämte färgplanscher. Häft. kr 16:—/del.

När Axel Romdahl och Johnny Roosval 1913 gävo ut sin "Svensk konsthistoria" stod modern svensk konstforskning i sin begynnelse. Under de år, som följde, blev den svenska konsthistorien föremål för ett ivrigt och målmedvetet forsknings- och material-samlingsarbete, som, utan att på långt när vara avslutat, medfört en skörd av resultat, bland vilka det blivit allt svårare att orientera sig. En sammanfattande skildring av Sveriges konsthistoria, sådan vi i dag känna den, hade därför blivit en av konstvetenskapens mest angelägna önskemål. Man är glad över att Andreas Lindblom frestades att åtaga sig en dylik uppgift, och att han även lyckats lösa den. Lindblom, som disputerade 1916, tillhörde den generation forskare, som, inspirerade av Johnny Roosval, hängav sig åt ett studium av medeltidens svenska konsthistoria. Senare ägnade han även sin forskning åt 1700-talets konst med Stockholms slott och dess konstnärer som medelpunkten för intresset. Under sin verksamhet som Nordiska museets och Skansens styresman vidgade han sin intressesfär till att omfatta konstkulturen även i dess folkliga former. När Lindblom gick att skriva sin svenska konsthistoria såg han klart sammanhangen mellan de olika uttrycken av svensk konstvilja, och det blev för honom en naturlig sak att icke gruppera sin framställning kring de stora monumenten

utan att bygga den på hela det svenska kulturarvet, sådant det skapats i trä och sten, i metall och textil, i färg och i linje. Med denna grundsyn har det varit författaren angeläget att studera den konstnärligt betonade produktionen i Sverige, sådan den präglats av svenskt kynne samt av inhemska förhållanden och förutsättningar. Hans undersökning av konstverken och föremålen har ägt rum på basis av en ingående kännedom om den andliga och materiella odlingens historia i Sverige. På ett språk, som kan förstås av envar, utan fackvetenskaplig vokabulär och utan tyngande systematik, skildrar han från dessa utgångspunkter den svenska konstens underbara öden.

Lindbloms framställning utgår städse från de bevarade monumenten. Han frestar aldrig abstrakta resonemang samt intresserar sig föga för stilistiska sammanhang och för att lokalisera främmande inspirationskällor. Han placerar inte in den svenska konstutvecklingen i det stora europeiska sammanhanget utan låter den organiskt växa fram ur dess egna förutsättningar. Ur den synpunkten formar han även sina karakteristiker och analyser. Lindbloms skildring blir på detta sätt sällsynt konkret. Den präglas av självsynens friska omedelbarhet. Djarva och belysande paralleller mellan gammalt och nytt i svensk konst slå broar över århundradena och belysa frändskapen mellan svenska konstviljor. Kärnfulla och typiska citat ur samtida dikt och skrift skapa atmosfär kring företeelserna. Forskningens möda och materialsamlandets sisyfosarbete kommer knappast till synes annat än som redovisande parenteser med författar-

namn i denna levande och färgrika framställning, som stundom får mer av reportagets omedelbarhet än av historieskrivningens systematik. "Sveriges konsthistoria" har därför blivit i bästa mening en folkbok, som har lika mycket att ge ynglingen med nyväckt hembygdsintresse som den erfarna fackmannen. Arbetets populära karaktär understrykes av dess rika och förebildliga illustrationer. Till bokens 1.000 sidor sluta sig 1.500 välvalda illustrationer förutom ett trettiotal färgplanscher. Bilderna äro smidigt införda i framställningen och understödja den på varje punkt med visuella intryck. Bildunderskrifterna ge behållning åt den, som endast flyktigt bläddrar i boken, och även där finner man åtskilligt av den citatsäkra visdom och aforistiska pregnans, som kryddar Lindbloms prosa. Termförklaringar, register och litteraturförteckning höja bokens värde som praktisk handbok.

Det nationella program, som Lindblom lagt till grund för sin historieskrivning, kan givetvis diskuteras. Vi ha dock redan antytt att ett sådant måste ha tett sig naurligt för författaren med hänsyn till hans speciella förutsättningar. Han levandegör tankar, som förut uttalats av Hazelius och Heidenstam, och vilka varit bärande för hela hans livsgärning. Sökandet efter det nationella i den svenska konsten var en uppgift, som fascinerade hela den forskargeneration han tillhör. Gregor Paulson följde i sin doktorsavhandling de importerade renässanselementens utveckling till inhemska form och sökte i en skarpsinnig analys konstruera fram det svenska i 1700-talets landskapskonst. Ragnar Josephson tolkade de svenska dragen i den eklektiske Tessins verk. Roosval samlade världens konsthistoriker till kongress i Stockholm 1933 med den nationella stilkarakterens problem på programmets första punkt. I Lindbloms betoning av det nationella spårar man aldrig några drag av yverborenhet eller av en tendens att till varje pris finna något svenskt i varje företeelse, ej heller att förringa det utländska till förmån för det svenska. Lindbloms nationalism är av ödmjukare och innerligare slag och motsvaras av en lika varmhjärtad humanism. Han söker det svenska icke främst i de påkostade paraduppgifterna utan i de mera blygsamma verken. Fornminnena, den gamla träbyggnads-

konsten, allmogemöbler, vävnader och metallkonst bidra alla på sitt sätt till helhetsbilden. Mot denna fond avtecknar sig konstutvecklingen i Sverige på ett annat sätt, än när man endast ser den i förhållande till de oftast utländska präglade topprestationerna. Lindblom har funnit en solid och bred bas för senare tiders svenska konstliv, och han visar på en tradition, som i längden haft mer att betyda än utländska kontakter och ståtliga importverk. Endast en gång reagerar man inför Lindbloms formuleringar. Det är när han på tal om Desprez säger, att han är den siste utländske mästaren av rang, som inkallats till Sverige och sedan tillfogar: "Vårt konstliv behövde hädanefter icke någon blodöverföring från främlingar." Här gör sig en isolationistisk tankegång gällande, som man annars icke finner i Lindbloms framställning, och som icke ens stöder sig på riktiga premisser.

Ehuru främling har Desprez fått sin beskärda del i Lindbloms bok. Även barockens och renässansens utlänningar ha presenterats och deras verk illustrerats. Det är egentligen endast immigrant- och passagekonstnärerna under medeltiden, som blivit styvmoderligt behandlade. Det förefaller, som om författaren mildrat på de stränga normer han ålagt sig att lyda i den första delen, när han övergått till den andra. För den tredje och sista delen har problemet ej alls varit aktuellt. Bernt Notke omnämnes sålunda endast i korthet och man söker förgäves efter en bild av S:t Göran. Däremot skildras Willem Boy och Nicolaes Millich utförligt i ord och bild. De stora bildhuggare, som på 1400-talet försågo Vadstena klosterkyrka med några av dess skönaste verk, en Johannes Junge, en Hans Hesse, en Stenrat, en Henning von der Heide, bli åsidosatta, under det att krafter som italienarna Francia och Ferretti, fransmännen Bouchardon och Cousin, vilka under några år på 1700-talet bidro att smycka Stockholms slott, få sin plats i framställningen. Det hör till saken att Lindblom i sin tidigare produktion ägnat såväl de förnä som de senare en klarläggande specialforskning.

Lindbloms disposition av stoffet utgår, som redan nämndes, från föremålen. Han behandlar arkitektur, måleri, skulptur och konsthantverk för sig inom en serie rymliga, kulturhistoriskt avgränsade kapitel. Några smärre

grupperingar bryr han sig sällan om att företa, och ibland kan man nästan tala om en spirituellt, topografiskt ordnad catalogue raisonné över det inom en viss period förekommande materialet. Sakligt är arbetet utomordentligt detaljrikt och up to date. Författaren har på ett beundransvärt sätt följt med forskningen och tar upp även mindre lättillgängliga resultat. Lindbloms på egna undersökningar och insiktsfullt kännarskap grundade uppfattning bidrar till att göra boken till något mera än en refererande framställning. Med kritik sovrar han andras resultat och ej sällan bjuder han på fångslande översikter av primär karaktär. Det gäller bl. a. hans gruppering av Vadstena klostrens egna konstnärer. I detta sammanhang efterlyser man dock ett vackert prov på 1400-talets Vadstenaskulptur, nämligen madonnan från Kumla kyrka av år 1473. Bertil målare, mästare till det forna altarskåpet i Stockholms storkyrka och till altaruppsatserna i Boglösa och Litslena kyrkor i Uppland, betraktas som tysk och får därför nöja sig med att endast nämnas till namnet. Men i själva verket företräder han dock en stil, som utan tvivel kan betraktas som en svensk variant av den lübeckska realismen.

Givetvis kan man med god vilja uppleta smärre felaktigheter bland de tusentals uppgifterna i text och under bild. Ulriksdals pilasterfasad får äran av att vara den första i svensk arkitekturhistoria men tillkom dock efter Riddarhusets förebild och till en början endast i form av målade dekor. Claes Christersson Horns grav i Uppsala domkyrka är icke av Boy utan, som Böhrn gjort troligt, helt visst ett arbete av Arent Passer i Reval. Att den västsvenska barockskulpturen icke behandlas är knappast författarens fel, eftersom forskningen ännu ej satt in på detta område, men Marcus Jäger, far och son, borde dock ha nämnts med tanke på kvaliteten av deras verk och omfattningen av deras inflytande. Man vill ej gärna vara med om att betrakta Centrumhuset i Stockholm som det sista uttrycket för den nationella tegelstil, som Carl Westman introducerade med Läkarsällskapets byggnad 1906. Cyrillus Johanssons arkitektur representerar mera Fritz Högers Hamburgerstil än nordisk traditionalism. Man står måhända även främmande för en del värderingar framförallt beträffande vissa före-

telser inom modernt måleri. Men anmärkningarna väga lätt mot mängden av träffande iakttagelser och karakteristiker, mot det storstilade greppet, det målade språket och den mästerligt utformade bakgrunden till konstutvecklingen. Man erinrar sig särskilt skildringen av stormaktstidens Sverige, analysen av rokokon, presentationen av 1700-talets hantverk och den instruktiva översikten av 1800-talets byggnadskonst.

Det finns intet ämne så stort, att man inte, när man är tvungen, kan behandla det kort lyder en av Lindbloms maximer. Hans svenska konsthistoria är ett vackert bevis på sakens riktighet genom sin koncentrerade och lika fullt fylliga framställning. Boken är laddad på varje sida med levande och stimulerande kunskap. Ej minst den egenskapen gör verket till ett populärvetenskapligt mästerverk och till ett varaktigt monument över författaren.

Sten Karling.

Karl Asplund: *Bukowskis. Ett konsthandelshus i Stockholm.* Stockholm 1946. 184 s. 48 pl.

Lusten att samla konst- och kulturföremål har ökat antalet av lärdomshistoriens skådeplatser. Den har sålunda frambragt museerna, numera betraktade som självklara forskningscentraler, det av dyrbara skatter fyllda hemmet, där den privata konnässören ökar kunskaperna i takt med sina samlingar och i bästa fall även bearbetar och publicerar dem, samt konst- och antikhandeln, där nu under flera generationer stora kunskaper traditionsvägen samlats och förkovrats, för att kunna ge de skiftande handelsobjekten äkthetsgaranti, konstnärsattribueringar, föremålslig och kronologisk klassificering. Karl Asplund har med den bok han ägnat sin firma vid dess 75-årsjubileum givit en ur många synpunkter mycket värdefull skildring av en sådan exklusiv miljö. Att Asplunds bok är välskriven och synnerligen förnämt illustrerad är med det författarnamnet nästan så självklart, att det ej behöver understrykas. Men det kan behöva påpekas, att för svensk kultur- och konstforskning utgör boken en värdefull referensvolym, där inte minst katalogförteck-

ningen på slutet ger utmärkt vägledning. Men därjämte lämnar Bukowski-historiken forskningsbidrag i flera riktningar. Om de hammerska samlingarna och deras egendomliga öden lämnas sålunda en ställvis ganska fyllig redogörelse. Dessutom är det ur museihistorisk synpunkt värdefullt att följa det tidvis mycket intima samarbetet mellan Artur Hazelius och Bukowski, den landsflyktige polske adelsmannen och patrioten, som var firmans grundläggare och av vilken Asplund har lämnat ett högst levande porträtt. Bukowski var i sitt förhållande till Hazelius ej blott affärsmannen, som hade tillfälle att utnyttja ett museums grundläggande samlingsverksamhet, utan även vännen som stod bi med råd och dåd. Även Nationalmuseum har haft direkta fördelar av samarbetet med Sveriges främsta konsthandelsfirma och för Kungl. Myntkabinettet var Bukowskis under den tid fram till omkring 1910, då firman var den ledande mynthandeln, en mycket givande inköpskälla. Förbindelserna med museerna ha också framträtt däri, att ett flertal av deras främsta tjänstemän ha biträtt firman som katalogförfattare. Asplunds bok är även belysande för samlingsmakens växlingar. Dessa äro naturligtvis beroende av den allmänna ekonomiska situationens skiftningar men vid sidan om dylika fluktuationer ha samlingstendenserna betonats eller försvagats och nya riktningar framträtt. Som exempel kunna nämnas svenskt silver, zornetsningar, kinesisk konst. I boken lämnas även mycket rikligt med personhistoriska notiser om samlare, köpare, konsthandelshus, museimän och firmans eget folk. Ett personregister saknas tyvärr, en av de få anmärkningar man kan rikta mot den trevliga, sakrika och t. o. m., då det gäller de stora auktionerna, rent av spännande boken. En annan invändning skulle också kunna göras: katalogkapitlet kunde möjligen ha varit fylligare.

Firman har gjort en betydande insats i svenskt konstliv. Många av våra museers främsta dyrgripar ha passerat genom Bukowskis lokaler, men mycket av det som där sålts befinner sig ännu i svenskt privatägo. Mycket av nationell betydelse har vandrat utomlands men i ersättning har genom firman mycket utländskt material av toppklass införts och delvis stannat inom landet. Firmans verksam-

het har i sig själv betytt en mäktig stimulans för estetiskt och kulturhistoriskt studium, av vilket de offentliga samlingarna i sin tur skördat stora vinster. Asplunds bok handlar alltså om ej blott en ekonomiskt lönande utan även en allmänt nyttig gärning.

Nils Ludvig Rasmusson.

Marshall Lagerquist: *Svenska stolar efter holländsk-engelska förebilder*. Göteborg 1946. 106 s., 96 ill. Häft. kr. 15:—.

Vid sidan av silversmidet är möbelhantverket den gren av konstslöjden, som ägnats mest intresse av både forskare och allmänhet. Under det senare 1800-talets stilimiterande perioder voro ju studier i äldre möbleringskonst en förutsättning för den aktuella produktionen, och även sedan stilmöblerna förlorat en del av sin marknad har intresset för antika möbler förblivit lika starkt eller kanske ökat. Därtill har naturligtvis den höjda levnadsstandarden och dess följdföreteelse, det vidgade intresset för heminredningsfrågor, väsentligt bidragit. Även museernas samlings- och publiceringsverksamhet har varit en viktig faktor. Sedan Upmarks och Böttigers arbeten vid seklets början föreligger nu en rad stora verk om svenska möbler. Särskilt Nordiska museet har genom sina omfattande samlingar varit en central för dessa forskningar, och det är också där intendenten Lagerquist hämtat sitt huvudmaterial till föreliggande arbete om svenska 1700-talsstolar av holländskt-engelskt snitt.

Lagerquists bok ingår i Röhsska konstslöjds-museets i Göteborg skriftserie. Enbart detta är emellertid ej anledningen till att ett av bokens tre huvudkapitel ägnas åt västsvenska stolar. När det gäller stolar från denna period har man nämligen sedan länge hävdats en särskild västsvensk stil, direkt influerad av engelska och holländska förebilder, vilka också i Norge gjort sig starkt gällande, medan däremot Stockholm och östra Sverige ansetts mera ha följt franska modeller i anslutning till den starkt franskbetonade inredningen av Stockholms slott vid århundradets mitt. Det är därför intressant att i Lagerquists bok få frågan mera ingående behandlad. Såsom

han påpekar har redan Wallin i sitt arbete om svenska möbler i Nordiska museet sökt modifiera denna uppfattning, och han själv lägger nu fram ytterligare material. Tesen om denna geografiska uppdelning har uppkommit bl. a. på grund av förbiseende av den sedan gammalt existerande holländsk-engelska linjen i svensk möbelkonst samt också därigenom att de stora museerna tidigare främst samlade de franskpåverkade praktmöblerna, varför intrycket av förhållandet mellan dem och de mer vardagligt betonade engelska typerna blev oriktigt. Förf. påpekar också betydelsen av de direkta förbindelserna Stockholm—England, som kommit i skuggan av det mer påtagliga engelska inslaget i Göteborg. Någon större möbelimport till dessa orter är det dock ej tal om under denna period, då det rådde importförbud sedan 1732.

Om alltså båda stilriktningarna voro lika väl företrädda i Stockholm — vilket förf. med ett rikligt material visar i bokens huvudkapitel — finns det likväl ett par mer speciella varianter, som äro typiskt västsvenska i sin utbredning och som ganska nära ansluta sig till de engelska förebilderna. De kunna till en del hänföras till det blomstrande möbelcentrum, som den halländska socknen Lindome då utgjorde. Just stolar exporterades därifrån i mängder och vi ha klara verba på att man därvid främst tog upp engelska modeller. Antalet stolmakare (alltså utom snickarna) var år 1798 öfver 40 stycken, det är en talande siffra.

Bokens huvudavsnitt går eljest som nämnts ut på att visa vilken fast förankring den engelsk-holländska stilen hade även hos huvudstadens stolmakare. Det är en detaljerad genomgång av signerade stolar av denna typ med analys av deras förhållande till föregångare och deras ställning i tiden. Begränsningen till signerade arbeten och därmed till 1700-talets senare del är praktiskt motiverad, men gör bokens titel lite väl vittfamnande, särskilt då även hela bildmaterialet följer samma restriktioner. De tidigare skedena behandlas däremot i en inledande översikt över främmande stilföreteelser i svenskt möbelhantverk, särskilt då motsättningen mellan de engelsk-holländska inslagen och de franska. Denna framställning styrkes av många intressanta belägg av olika slag, särskilt angående handelsförhål-

landena mellan Sverige och dessa länder. I det sammanhanget nämner förf. dock ingenting om den import av även stolar, som särskilt under 1600-talet och 1700-talets början onekligen förekom från Nordtyskland med Hamburg och Danzig som exporthamnar. Vad denna inneburet i stilavseende är oklart, men den synes ha varit av en viss omfattning och väl värd att nämnas vid sidan av de två andra huvudgrupperna.

Boken avslutas med en utmärkt nyttig förteckning öfver hittills kända svenska stolmakarsignaturer med tolkningar eller försök härtill. Beträffande de senare borde nog det hypotetiska i attribueringen till olika lindomestolmakare än kraftigare understruktits. Innan övriga västsvenska tillverkningsorter studerats ordentligt är det lite tidigt att uttala sig, även om sammanställningen icke i och för sig är osannolik.

Utmärkta foton i klichétryck av ett 50-tal stolar jämte uppmättningsritningar av detaljer avsluta boken och göra den till en god handbok i ämnet.

Gösta von Schoultz.

J. E. Almquist: *Häradsstingsprotokollet före 1614. Inventering och proveniensundersökning*. Skrifter utgivna av Rättsgenetiska institutet vid Stockholms högskola. 1. Nordiska Bokhandeln, Stockholm 1945. 68 s. Kr 5:—.

Det är av gammalt välkänt, att våra äldre domböcker innehålla mycket material av stort intresse för vår inre samhällshistoria. Hur mycket som kan avvinnas dessa källor visar exempelvis redan Hyltén-Cavallius klassiskt vordna verk *Wärend och Wirdarne*. Öfver alla områden av våra fäders vardagstillvaro sprida domböckerna ljus. Folksed och folktro, byggnadsskick och klädedräkt, åkersysslor och jaktmetoder, språkutveckling och bebyggelsehistoria, därom och om mycket annat finner man i dem värdefulla upplysningar. Med hänsyn härtill stå landets jurister kanske icke längre närmast till, när det gäller att tillvarata det material som rymmes i våra gamla domböcker. Å andra sidan förmedla dessa enligt sakens natur också mycken rent rättshistorisk kunskap. Skrivna av den nutida ju-

ristens ämbetsbröder, under gångna århundraden äro de också särskilt ägnade att ge honom perspektiv på hans yrke och dettas sammanhang med kulturutvecklingen i övrigt. Icke minst för den jurist, som gör tjänst vid en underrätt på landet, är det en upplevelse att fördjupa sig i den egna domsagans äldre domböcker. Studiet av dem låter nuets rättsliga förlopp framträda mot en lokalhistorisk bakgrund, dagens tvistemål och lagfartsärenden bli bärare av bud långtbortifrån och rättens rytm i bygdens liv genom tiderna förnimmes starkt. Det är också en svensk domares intresse för det förflutnas rättsliv i hans domsaga och dess grannskap som vi ha att tacka för Edlings förnämliga utgåvor av en rad uppländska domböcker från 1500- och 1600-talen. För andra delar av landet föreligga ännu icke tillnärmelsevis några motsvarigheter till detta omfattande utgivningsarbete. De allra flesta av våra äldre domböcker stå sålunda alltjämt otryckta på arkivens hyllor.

För att underlätta en orientering i det bevarade domboksbeståndet från tiden före Svea hovrätts tillkomst 1614 har J. E. Almquist utgivit det arbete, vars titel läses härövan. I tabellarisk form har Almquist här landskapsvis meddelat förteckningar över bevarade domböcker från de olika häraderna under utsättande tillika av vederbörande tingsförrättares namn. Härutöver har Almquist eftersträvat även en närmare klassificering av domböckerna och har i ett förord utvecklat, hur en sådan enligt hans mening bör ske. Almquist företager här en uppdelning av domböckerna i två huvudgrupper: "privata domböcker" och "officiella domböcker respektive domboksutdrag". Till den förra gruppen för Almquist tre slag av domböcker, nämligen tingsförrättarens konceptprotokoll, hans renskrifter av detta för egen räkning och renskrifter för den ordinarie häradshövdingens räkning i sådana fall, då denne var en annan person än tingsförrättaren. Under "officiella domböcker" upptar Almquist fem underavdelningar, domboksutdrag till kammaren, renovationer till kansliet, renovationer till lagmannen, "originaldomböcker" (med vilket uttryck Almquist åsyftar häradskistans domboksexemplar) och protokoll i underställningsmål.

Denna systematik vill förefalla onödigt till-

krånglad och visar, att Almquist icke förmått hålla två olika indelningsgrunder isär. Utgångspunkter för indelningen ha nämligen varit, dels att vissa domböcker förblevo i exempelvis lagläsarens enskilda besittning (och ibland övertogos av dennes arvingar) medan andra införlivades med något allmänt arkiv, och dels att somliga domböcker tillkommo på grund av tvingande författningsbestämmelser, andra däremot icke. Dessa indelningsgrunder sammanfalla emellertid icke. Almquist konstaterar sålunda själv (s. 8), att tingsförrättaren i varje fall från år 1541 var skyldig att föra dombok, men upptar likväl de på grund härav tillkomna domböckerna under gruppen "privata domböcker" tillsammans med lagläsarens renskrifter för sin häradshövdingens räkning, om vilka Almquist (s. 12) säger: "På detta sätt erhöll även häradshövdingen en privat dombok, ty då denna tillkommit på grund av fritt avtal saknade den tydligen officiell karaktär". Ä andra sidan hänför Almquist till "officiella domböcker" de renovationer av häradsdomböcker, som enligt därom meddelade föreskrifter gingo till lagmannen; dessa renoverade domböcker förblevo emellertid i lagmannens enskilda besittning och skulle därför ha kunnat hänföras till "privata domböcker" med samma rätt som tingsförrättarens till fullgörande av gällande författningar förda men i hans egen besittning förblivande dombok.

Förbryllande är vidare, att Almquist — måhända i anslutning till äldre arkivterminologi — betecknar häradskistans exemplar av domboken som "originaldombok". Härom säger Almquist (s. 19) närmare: "Till de officiella domböckerna måste också räknas den s. k. originaldomboken, dvs. en sigillerad renskrift av tingsförrättarens privata dombok, vilken renskrift i närvaro av nämnden skulle nedläggas i häradskistan för framtida behov". Beteckningen "originaldombok" är emellertid icke lycklig när det gäller häradskistans domboksexemplar vid den tid det här är fråga om. Av Almquists egen beskrivning framgår ju, hur denna dombok tillkom, och den grundläggande författningen i ämnet föreskriver också skyldighet för tingsförrättarna att i häradskistan inlägga "wisse Copier af theres Domböcker".¹

¹ Se hertig Carls patent 20/3 1593.

Almquists terminologi på denna punkt får kanske sättas i samband med att han utgår från att vad han benämner "privata domböcker" borde ha upphört "i och med att officiella häradsarkiv inrättades" (s. 13). Systemet med "privata domböcker" skulle dock enligt den fortsatta framställningen endast så småningom ha avskrivits, men sedan heter det, att "efter 1630 hava i varje fall vederbörande ej brytt sig om att upprätta eller bevara några privata domböcker i någon som helst form". Det sista överensstämmer emellertid icke med de verkliga förhållandena. Sålunda kan t. ex. hänvisas till en supplik till Svea hovrätt av den 4 april 1638,² vari lagläsarna Olof Mårtensson Bärting och Olof Olofsson Enaeus anhålla om befrielse från skyldigheten att ingiva domböcker till Upplands kansli, eftersom de ju redan förut gjorde tre exemplar, nämligen "till hovrätten, häradskista och oss själva".

Sammanfattande måste sägas, att Almquists systematik med dess skiljande mellan "privata" och "officiella" domböcker är ohistorisk. För en tid, då gränsen mellan offentlig och enskild förvaltning var så flytande som på 1500-talet och i början av 1600-talet lämpar den sig icke. Det naturliga synes i stället vara, att man i varje särskilt fall frågar sig vilket domboksexemplar som upprättats i närmaste anslutning till tingsförhandlingarna. I regel bör detta ha varit tingsförrättarens handexemplar, som han efter tinget har behövt föra med sig för att kunna kontrollera indrivningen av häradshövdingens bötesandelar m.m. I förhållande till denna dombok framstår häradskistans exemplar som en kopia. Att märka är, att denna skulle förseglas såväl av tingsförrättaren som av nämnden med häradssigillet.³ Härigenom blev nämnden i tillfälle att kontrollera, att dombokens innehåll överensstämde med vad som enligt nämndens uppfattning förekommit vid tinget. Detta förhållande har sin särskilda betydelse för frågan om vilken andel nämnden vid denna tid hade i domsmakten. Övriga domboksexemplar äro renovationer antingen av tingsförrättarens handexemplar eller av domboken i häradskistan.

² Svea hovrätts libri supplicationum, RA.

³ Detsamma gällde f. ö. renovationerna till riks-kansliet.

I betraktande av hur många domböcker som en gång måste hava funnits är det med beklagande man måste fastställa hur förhållandevis få som finnas kvar från den tid, det här gäller. Uppsätlig förstörelse av domböcker torde visserligen ha varit sällsynt, eftersom deras bevisvärde framför allt i jordatvister redan tidigt stod klart, men fukt och eld liksom även möss och råttor ha härjat hårt. Icke en gång de domboksrenovationer, som kommo att förvaras i Svea hovrätts lokaler på Stockholms slott, undgingo påhälsningar av skadedjur. I en skrivelse till advokatfiskalen av den 30 augusti 1625⁴ förebrår sålunda presidenten denne, att han rest bort över ferierna och tagit med sig nycklarna till de skåp, där domböckerna förvarades. Därefter följer uppmaningen: "Och fördenskull tillsäje eder, att I oförsummigen begive eder hit och se, huru tillstår i skåpen; kanske att ohyra åter, som tillförende skedde, haver gjort domböckerne någon skada." Då sådant kunde ske i slottsgemaken i Stockholm, kan man ju lätt tänka sig för vilka risker exempelvis häradskistor-nas bestånd av domböcker var utsatt.

De bevarade domböckerna fördela sig någorlunda jämnt på de olika landskapen. I allmänhet förskriiva sig de äldsta bevarade domböckerna dessvärre först från 1590-talet eller de första åren av 1600-talet, och även för dessa tider uppvisa serierna stora luckor. Med hänsyn till denna gleshet i domboksbeståndet hade det i och för sig varit önskvärt, om Almquist även redovisat vad vi ha kvar av dombrev från perioden. Så har emellertid icke skett. Tvärtom uttalar Almquist (s. 4): "Sak-öreslängder och dombrev hava däremot medvetet utmönstrats såsom icke hörande till ämnet." Detta är överraskande, eftersom Almquist som motivering för sitt arbete hänvisar till domboksmaterialets ovärderlighet för rätts- och kulturhistorikern (s. 1). Om förhållandet mellan dombok och dombrev upplyser Almquist vidare (s. 8), att "dombrevets uppgifter i regel äro fylligare såväl till form som innehåll". Den publik, till vilken Almquist enligt egen uppgift vänder sig, bör sålunda ha lika stort intresse av att bliva orienterad i fråga om dombreven som i fråga om domböckerna,

⁴ Svea hovrätts registratur, RA.

särskilt som de förra i stor utsträckning utfylla luckor i de senare.

Man har vidare anledning att fråga sig, varför Almquist icke låter sina förteckningar omfatta även de bevarade lagmansdomböckerna. Instansordningen var nämligen före 1614 i hög grad flytande, och vid lagmanstingen behandlades i stort sett alldeles samma slags mål som vid häradstingen. Det hade därför utifrån de synpunkter, som angivits ha föränlett arbetet, varit naturligt om även lagmansdomböckerna medtagits. Olägenheterna av att så ej skett motverkas emellertid av att Edling i inledningen till andra bandet av sina Uppländska domböcker⁵ meddelat en hela landet omfattande förteckning över domböcker och dombrev från lagmansting mellan nyare tidens början och 1614, vartill i detta sammanhang bör hänvisas. I ett viktigt hänseende kvarstår likväl en lucka mellan Edlings och Almquists förteckningar, i det ingendera medtager domböckerna från de norrländska tingen. Almquist motiverar deras utelämnande i hans förteckning genom att förklara (s. 63), att de norrländska domböcker från tiden före 1614, som finnas i behåll, samtliga äro att anse såsom lagmanstingsprotokoll. Denna ståndpunkt måste betecknas som överdrivet formell. Den lokala rättskipningen i Norrland, varest häradshövdingar icke funnos, utövades vid denna tid av underlagmän, även kallade lagläsare, vilka tillsattes av lagmannen och var och en hade ett landskap sig anvisat. De ting, som dessa lagläsare höllo, voro nära motsvarigheter till häradstingen i det övriga Sverige. Ahnlund har också med rätta karakteriserat de norrländska landskapen som ett slags storhärad.⁶ Från de domar, som fälldes vid de norrländska tingen, kunde vädjas under lagmannen. Före 1611, intill vilket år Uppland och Norrland bildade ett gemensamt lagmansdöme, höllos i Uppsala lagmans-

ting även för Norrland.^{6a} Därefter blevo förhållandena för Norrlands del flytande, efter-
som den förste norrländske lagmannen, Axel Oxenstierna, icke hade tid att själv hålla några lagmansting. I belysning av dessa förhållanden är det svårt att förstå, varför icke de norrländska lagläsarnas domböcker skulle kunna jämföras med övriga underrättsdomböcker, såsom Edling tydligen ansett böra ske.

Almquists förteckningar innefatta, som förut sagts, även uppgifter om tingsförrättarna. En detaljgranskning av dessa uppgifter kan uppenbarligen icke här ifrågakomma. Anmälaren har emellertid fäst sig vid ett ställe i förordet (s. 9), där Almquist först förklarar, att även om tingsförrättarens namn icke förekommer i domboken, det ej sällan med ledning av bevarade dombrev kan konstateras, vem som fört domboken. Därefter fortsätter Almquist: "Då tingsförrättaren under hela perioden vanligen själv utskrev dombrevet, i vilket hans namn givetvis förekommer, är också stilen i domboken av viss betydelse för identifieringen." Med anledning av detta frågar man sig, hur Almquist kan veta, att tingsförrättaren vanligen själv utskrev dombrevet.⁷ Anmälaren erinrar sig i detta sammanhang en kostnadsförteckning från en småländsk häradssyn på 1620-talet, varav det framgår att lagläsaren kom till synen "själv tredje".⁸ Får man icke här tänka sig att, den ene av lagläsarens två följeslagare hade till uppgift att hjälpa till med skrivgöromålen? Enligt vad en annan domstolsakt⁹ utvisar, upp-

^{6a} Att vid sidan om detta för hela lagsagan gemensamma lagmansting även lokala lagmansting höllos i de olika uppländska bygderna, kan i nu förevarande sammanhang lämnas därhän.

⁷ Egendomligt nog har Almquist i ett 1946 utgivet arbete, *Domsagor och häradshövdingar i Stockholms och Uppsala län. Skrifter utgivna av Personhistoriska samfundet II*, på sid. 48 om en person som varit med om att utfärda ett fastebrev i Sotholms härad år 1458 uttalat, att det troligaste vore att vederbörande varit stadigvarande anställd som skrivare på tinget. Om Almquist antager att sådana skrivare existerade på 1400-talet, borde han väl rimligen räkna med möjligheten av att de funnos även på 1500- och 1600-talen.

⁸ Handlingar angående syn på Trollebo i Svea hovrätts liber causarum nr 66, RA.

⁹ I Svea hovrätts liber causarum nr 62, RA.

⁵ N. Edling, *Upplands lagmansdombok 1578—79. Uppländska domböcker utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala. II.* (1929.)

⁶ N. Ahnlund, *Ständsriksdagens utdanning 1592—1672 (Sveriges Riksdag. Förra avdelningen III, 1933) s. 425.*

gav 1631 Peder Mattsson Stiernfelt,¹⁰ att han under sin tid som lagläsare i Hanekinds och Valkebo härader haft stadsskrivaren i Linköping till hjälp "som haver noterat alla saker". Andra liknande uppgifter påträffas här och var. Att såsom Almquist utgå från att tingsförrättaren själv brukade skriva dombok och dombrev kan därför leda vilse.

Till de av Almquist nu utgivna domboks-förteckningarna finnes även en notapparat, som delvis redovisar de skäl som ligga till grund för Almquists uppgifter om domböcker-nas art och tingsförrättarnas personer. En viss ojämnhet i noternas upplysningar om de olika domböckerna är emellertid ägnad att förvåna. Om en domboksrenovation från Dalsland för år 1613, som tillhör Göta hovrätts arkiv, meddelar Almquist sålunda, att lagläsaren i de olika protokollens slutmeningar säger sig ha rannsakat och dömt med nämndens råd och samtycke. Eftersom något motsvarande icke omtalas om andra domböcker, får läsaren lätt det intrycket att detta är någonting unikt. Så är likväl icke fallet, eftersom liknande anteckningar återfinnas i en rad andra av de domböcker, som ingå i Almquists förteckningar. Uppenbarligen kunna dessa anteckningar ge en viss ledning när det gäller att bilda sig en uppfattning om förhållandet mellan lagläsare och nämnd vid ifrågavarande tid. Att Almquist redovisar dem endast såvitt gäller en enda dombok, väcker därför läsarens undran huruvida Almquist verkligen förvärvat den direkta och ingående kännedom om hela källmaterialet, som är nödvändig för ett arbete av det slag, varom här är fråga. En ytterligare anledning att ställa denna fråga ger Almquist, då han (s. 6) upplyser, att "uppgifterna rörande de i Vadstena, Göteborgs och Uppsala landsarkiv befintliga häradstingsprotokollen hava genom förmedling av riksarkivarien kontrollerats av därvarande tjänstemän". Läsaren lämnas här i ovisshet om arten och omfattningen av den primärforskning, vars resultat tjänstevägen underställts landsarkivens personal för kontroll.

Även om anmälaren, som av det förut sagda framgår, måste finna Almquists systematik famlande samt hans förtrogenhet med dom-

boksmaterialet och den historiska miljön mindre övertygande, får det nu utgivna arbetet likväl sägas vara av värde såtillvida som själva tabellerna medge en viss primär överblick över de häradsdomböcker från tiden före 1614, som bevarats till våra dagar.

Till sist må här uppmärksamheten riktas på att arbetet framträder som den första av Rättsgenetiska institutet vid Stockholms högskola utgivna skrifter. Institutet är tillkommet genom en donation av professorn i rätts-historia och romersk rätt Carl Gunnar Bergman, som för ändamålet till högskolan testamenterade sitt hem och sin förmögenhet. Det låg Bergman varmt om hjärtat, att institutets verksamhet även skulle omfatta utgivandet av juridiska skrifter. Då Almquist i sin egenskap av institutets förste prefekt nu tagit det första steget till förverkligandet av denna tanke, hade många av Bergmans forna lärjungar väntat, att någon rad i boken skulle erinra om den man, som i institutet såg sitt livsverk. Så är emellertid icke fallet. Där-emot är boken tillägnad en Almquists släkting, som vid tiden för dess utgivande begick en personlig bemärkelsedag.

Sture Petré.

Karl-Gustaf Hildebrand: *Falu stads historia till år 1687*. Akad. avh. Falun 1946. 2 band, 888 sid., illustr.

Falun firade sitt 300-årsminne som stad 1941, och det var från början avsett, att dess historia skulle tecknas och föreligga till jubileet. Initiativet till en historik togs 1931 av stadens hembygdsnämnd. Först 1938 kunde emellertid arbetet taga sin början, sedan dåvarande licentiaten Karl-Gustaf Hildebrand knutits till uppgiften. Tack vare en sådan kapacitet kunde av materialet utvinnas långt mera, än vad förhandsberäkningarna låtit ana. Detta medförde en naturlig tidsutdräkt, var-till staden endast är att gratulera.

Knappt ett halvt sekel är föremål för be-handling i de båda digra volymerna. I gen-gäld spanner skildringen över de mest betydelsefulla decennierna av stadens liv, kop-parns högkonjunktur. Det har ofta framhå-lits, att staden är gruvans dotter. Själva tan-ken på grundandet av Falun uppkom, då man

¹⁰ Almquist upptar Stiernfelt som tingsförrättare i Hanekind 1608—1613.

ville söka undvika landsköp och kopparsmuggling vid "Berget". Gruvan och dess nedärvda, synnerligen invecklade ekonomiska förhållanden ha därför med rätta tillmätts en huvudsaklig del av framställningen, som bygger på en historisk-ekonomisk djupplöjning av materialet i anslutning till Eli Heckschers metodik. Nytt och banbrytande ter sig i detta sammanhang författarens grundliga bearbetning av en märklig serie våghuvudböcker, förvarad i Bergslagens arkiv i Falun. Avhandlingens tyngst vägande avsnitt är ägnat kopparhandeln, som från 1639 låg i händerna på privata köpmän, sedan kronan misslyckats med sitt monopol. Här utvecklade sig affärer av betydelse för hela landet, där bergsmännens och faluköpmännens mellanhanden endast utgjorde själva upptakten. Genom invägning av kopparn i Kopparvägen tog först kronan lokalt ut sin skatt, och därefter började den åtrådda handelsvaran sin egenartade vandring genom olika mellanhänder från Falun och Avesta till huvudstaden och ut på världsmarknaden. Den europeiska kopparhandeln sköttes i stort av holländarna och Amsterdams börs registrerade känsligt konjunkturläget i Falun. I betalningshänseende rörde man sig på tidens sätt i regel med krediter, vilket ofta gav upphov till invecklade rättsfall i stort som smått.

Bränslehandels organisation, som föranledde det s. k. Vedkompaniets uppkomst och historia, är föremål för behandling i ett annat av avhandlingens huvudpartier. Här spelar Övre Dalarnas skogar och innevånare sin betydelsefulla roll för försörjningen. Vedkompaniets bevarade arkiv har lämnat ytterst intressanta bidrag till vår kunskap om hela Dalarnas kulturhistoria och ekonomiska förhållanden under tiden 1649—1689, då kompaniet, som arbetade relativt självständigt, indrogs och överlämnades till bergslagen.

Vad som gör Hildebrands avhandling till en så rikt givande kulturhistorisk källa är först som sist hans utomordentliga förmåga att med både kritisk sans och uppenbar forskarglädje skildra hela den invecklade stadsstyrelsen och dess färgstarka personager av alla stånd och villkor. I de fängslande kapitel som ingå i arbetets senare del står 1600-talets Falun fram återuppväckt, levande.

Svante Svärdström.

Salomon Kraft och Folke Lindberg: *Linköpings historia*. Under medverkan av Thord Lindell, Bengt Cnattingius och Arvid Kugelberg. Utgiven genom Westman-Wernerska fonden. Uppsala 1945. I, 340 s.; II: 1—2, 722 s.

Ur Gävle stads historia. Utgiven till femhundraårsjubileet under redaktion av Philibert Humbla. Gävle 1946. 851 s.

I den ganska långa rad av stadsmonografier, som sett dagen under de senare decennierna, intar våra mindre städer en framträdande plats. Utan tvivel sammanhänger detta med att deras grundläggningsår oftast är kända. Men även om modernt jubileumsfirande sålunda starkt bidragit vid tillkomsten av åtskilliga stadshistorier under 1940-talet (Falun, Hedemora, Lindsberg, Nora, Vänersborg, Ämål), vittnar dock uppläggnings- och utformningen av dem om ett betydande lokalhistoriskt intresse i vårt land. Desto påtagligare är det, att en grupp av våra äldre städer, vilka till yttermera visso har stark anknytning både till det svenska bildningslivets utveckling och till den statliga administrationen, ännu i flera fall saknar moderna framställningar av sin historia. Här åsyftas våra gamla stiftsstäder, bland vilka Uppsalas och Västerås, Strängnäs och Skaras historia ännu är oskrivna. För Linköpings del är bristen numera avhjälpt genom den stadshistoria i tre band, som 1945 publicerades huvudsakligen tack vare en 1913 grundlagd fond. I likhet med vad som oftast varit fallet ifråga om andra städer önskade man i Linköping en samlad, vetenskapligt underbyggd framställning av utvecklingen och överlämnade därför utarbetandet av historien till några få vetenskapligt skolade forskare. I första delen skildrar sålunda folkhögskolerektor Th. Lindell Linköpingsbygden under sten- och bronsålder, landsantikvarie B. Cnattingius samma bygd under järnåldern och docent S. Kraft, förfaren medeltidsforskare med en i detta sammanhang påtagligen värdefull kyrkohistorisk orientering, staden under medeltiden och de två första vasaregenterna. I andra delen ger Stadshistoriska institutets föreståndare docent F. Lindberg en fortlöpande skildring av sta-

dens öden fram till 1862, kommunalreformernas år.

I begynnelsekapitlets rubrik, "biskopssäte, kungsgård, tingsplats", anger Kraft de faktorer, som bidragit till framväxten av Linköpings stad. Genom en uttömmande topografisk undersökning, byggd på det sparsamma medeltida källmaterialet och på senare kartor, kan han om icke fastslå så dock göra mycket troligt, att domkyrkan och biskopsgården uppförts på mark, tillhörig en för detta ändamål till kyrkan donerad kungsgård, vilken i likhet med vad som är känt också från andra landskap var belägen alldeles i närheten av tingsplatsen, den s. k. Kampen. När kyrkan ökade och tinget minskade i betydelse, flyttades samlingsplatsen för det senare fram i omedelbar anslutning till kyrkans område, och här uppstod den handelsplats, torget, som utgjorde centrum för en begynnande stadsbebyggelse. Utvecklingen markeras av att den äldre församlingskyrka, som före domkyrkans tillkomst existerade i tingsplatsens närhet, S:t Lars kyrka, 1241 fick avstå vissa rättigheter till domen, varvid också den bebyggelse, som uppstått vid denna kyrka — S:t Lars by — överfördes till domkyrkoförsamlingen och därmed infogades i stadsbebyggelsen.

Svårare att ange är den tidpunkt, från vilken Linköping skall räknas som stad, och på detta område rör sig också Kraft med utpräglad försiktighet. Själva namnet existerar redan i början av 1100-talet, då stiftet var inrättat, men ger ingen närmare ledning för stadens tillblivelse. Kraft föreställer sig emellertid en successiv, mycket långsam utveckling, under 1200-talet fortskriden i nära anslutning till Folkungaätten och dess växande maktställning. Framställningen blir på denna punkt något vag: under Birger Jarls broder Bengts episkopat i Linköping på 1230-talet säges Linköping "så smått börja bli stad" (s. 106), under jarlens son Bengt Birgerssons episkopat på 1280-talet blev orten "stad i egentlig mening" (s. 136). Med det senare uttrycket avses uppenbarligen, att en direkt privilegieurkund för Linköping tillkommit, och en sådan antas också ha blivit utfärdad av Magnus Ladulås. Det är icke otroligt, att förf. har rätt häri, men detta utesluter icke, att Linköping kan ha haft

"egentlig" stadskaraktär, dvs. egen kommunal förvaltning och egen rätt, redan tidigare — det kan i detta sammanhang vara tillåtet att peka på de ovannämnda förändringarna med S:t Lars kyrka och by på 1240-talet. Den kommunala administrationen efter tyska mönster, som förf. konstaterar ungefär vid sekelskiftet 1300, synes i själva verket tala för en relativt långvarig tidigare utveckling.

Skildringen av Linköpings vidare öden under medeltiden måste på grund av källmaterialets art med nödvändighet anknyta till den kyrkliga utvecklingen, och förf. har icke heller varit ängslig för att på sina ställen vidga framställningen utöver ramen för vad en mera strängt avgränsad lokalhistoria egentligen kunde kräva, enligt anmälares mening till stor bättnad för verket. Det kan visserligen alltid sägas, att själva orten och dess invånare föga framträder i kapitlen "Linköping och rikets medeltida historia" eller "Linköping, där jag hör hemma...", det senare huvudsakligen byggt på biskop Hans Brasks fogdeinstruktioner och Linköpingspojken Olaus Magnus historieverk om de nordiska folken, — förf. har dock här och där gjort fina anknytningar — men å andra sidan vidgar dessa kapitel i väsentliga avseenden perspektiven på den medeltida stiftstaden.

För den mera konkreta inblicken i dess borgerskaps historia svarar det avsnitt, i vilket förf. med stor omsorg sammanställer vad han kunnat finna i det sparsamma källmaterialet om stadens näringsliv. Gentemot skildringen skulle man endast vilja framhålla, att åkerbruk och boskapsskötsel, som säkerligen långt fram i ny tid var borgarnas förnämsta levebröd, kommit något i skymundan för hantverket och den rätt utvecklade handeln; särskilt förefaller det, som om jämförelsen med Söderköping evad det gäller utrikeshandeln trots förf:s egna reservationer skulle vara ägnad att något förrycka proportionerna, ty det var dock en betydande skillnad på en sjöstad och en uppstad. Med lätt hand går Kraft också förbi problemet, huruvida den östgötska bergslagen haft någon betydelse för Linköping; i korthet anges endast, att "smederna (!) i Tjällmo, Godegård och de andra socknarna i norr "vid Thomasmässotid förde järnvaror till Linköping (s. 179). Några vidare

synpunkter skulle väl här ha kunnat anföras. Av betydelse var sålunda, att redan under medeltiden en väg förde från stiftsstadens norrut genom Tjällmo bergslagssocken, av ännu större betydelse, att biskopsstolen här, liksom i Strängnäs och Västerås, ekonomiskt engagerade sig i bergsbruket. Dessa förhållanden jämte den omständigheten, att Kraft i Linköping konstaterat förekomsten av icke så få smeder (knivsmeder, sporresmidare, grytmakare) hade möjligen kunnat ge anledning till närmare undersökningar och reflexioner. I det utmärkte kapitel, i vilket Lindberg sedan följer näringslivets vidare utveckling i staden under 1600- och 1700-talen, anser han sig icke heller ha skäl att komma in på Linköpingsborgarnas intressen i bergsbruk och järnhandel, även om han närmare behandlar deras marknadsrätt vid Tjällmo; möjligen stöder han sig därvid på det faktum, att deras andel i järnutförseln över Norrköping och Söderköping 1595 utgjorde endast 66½ fat osmundsjärn och 6 skeppund stångjärn (s. 51). Men under 1600-talet ökade av allt att döma deras engagement i själva bergsbruket, och under 1700-talet uppträder i varje fall en del Linköpingsborgare som delägare i östgötska hamnar.

Lindberg har i sin skildring av Linköpings trehundraåriga utveckling mellan åren 1567 och 1862 undvikit att anknyta till den rikshistoriska periodindelningen, såsom oftast sker i stadshistorisk litteratur. Han föredrar i stället att ge systematiska framställningar av näringsliv, förvaltning, befolkningsförhållanden, topografi och kulturliv; endast *inom* vart och ett av dessa områden gör han en indelning med året 1720 som skiljeår, vilket ju ock kan anses motiverat med att detta år ur förvaltningsmässiga, ekonomiska och kulturella synpunkter i många avseenden betyder början till en ny tid. Risken med denna uppläggning utgör uppenbarligen, som Lindberg själv en gång framhållit, att man förlorar "ur sikte det väsentliga: enheten i mångfalden, staden själv". Det må dock genast sägas, att Lindberg på ett föredömligt sätt bemästrat svårigheterna härvidlag; för övrigt bryter han udden av en eventuell kritik med hänsyn härtill genom att i ett inledande kapitel ge en samlad skildring av stadens allmänna utveckling och dess position vid olika tidpunkter.

I stället vinner han nu översiktliga och synpunktsrika sammanfattningar av de olika specialområden, som höra till en stads skiftande liv.

Det har redan något talats om Lindbergs skildring av det linköpingska näringslivet. Med rätta framhåller han den stora betydelse oxhandeln fick för staden under det karolinska skedet. I huvudsak var det säkert den växande huvudstaden, som konsumerade oxarna, men det bör också framhållas, att Nora bergslag med tiden blev en icke föraktlig avnämning trots den konkurrens, som därvidlag bjöds av västgötarna. Utan tvivel sammanhänger detta med att Nora tackjärn, sedan den östgötska malmbrytningen börjat avta, blev den huvudsakliga råvaran vid de hamnar och bruk i Godegård och Hällestad, i vilka också linköpingsborgare intresserade sig. Å andra sidan har förf. aldeles rätt i att Norrköping även på detta område var för konkurrenskraftigt; när dess dominerande ställning först fram mot 1840-talet bröts, var den gamla järnhanteringen i utdöende.

Främst i Lindbergs framställning står nog dels avsnittet om stadens förvaltning, dels skildringen av dess befolknings- och socialutveckling. På det förra området framlägger förf. både en mer nyanserad och en mer systematisk enhetlig bild av utvecklingen än den som möter i andra stadsmonografier; i det senare avsnittet får fattigvård samt sjuk- och hälsovård sin rätta belysning av befolkningens tillväxt och välståndsutveckling. Här får Lindberg, som eljest nästan konsekvent undviker att stanna inför det personliga inslaget i stadens historia, också anledning att framställa den gärning, som provinsialläkaren i Linköping 1754—85 J. O. Hagström uträttade på det socialhygieniska området. Anmälaren har i annat sammanhang påträffat liknande insatser från provinsialläkarnas håll under 1700-talets senare hälft, och tydligt är, att vi här kan tala om ett väsentligt men hittills tämligen outforskat "pionjärarbete i samhällsutvecklingens tjänst".

Utrymmet tillåter icke en närmare kommentar av de många ur stadshistorisk synpunkt intressanta problem, som Lindberg i detta kapitel eller annorstädes behandlar. Det förefaller icke heller vara nödvändigt, då man endast undantagsvis har något att in-

vända mot eller tillägga till den skildring av Linköping, som han med stor skicklighet och säker blick för det väsentliga ger. Över huvud taget torde det Kraft-Lindbergska verket i sin helhet vara ett av de allra förnämsta bidragen till vår stadshistoriska litteratur — till detta intryck bidrar också de båda författarnas säkra stil och den sobra utstyrelse, som i övrigt kommit de tre volymerna till del. I enlighet med sin plan har arbetet visserligen ej kunnat bli populärlektyr i egentlig mening, men det torde dock ha förutsättningar att vinna många läsare också utanför Linköpings egen krets. Ett väsentligt fel äger dock Linköpings stads historia i likhet med många andra stadshistorier: den stannar med året 1862. Ur förvaltningssynpunkt kan detta måhända vara motiverat, men ur ekonomiska och kulturella synpunkter hejdar man skildringen mitt i ett utvecklingsskede. Det förefaller anm. som om det numera icke föreläge några hinder att föra fram våra stadsmonografier åtminstone till tiden för förra världskriget, även om källmaterialet i väsentliga avseenden vidgar sig och ändrar karaktär.

*

Det verk, med vilket Gävle stad 1946 firade sin femhundraåriga tillvaro, har den beröringspunkten med Linköpingshistorien, att även däri en rad specialområden var för sig blir föremål för systematisk behandling. Men därmed upphör likheten. Något försök att av de skilda uppsatserna frammana bilden av stadens allmänna utveckling har icke skett. De olika avsnitten är behandlade av nästan lika många förf., och resultat, som vunnits i ett bidrag och kunnat berika diskussionen i ett annat, har där sällan kommit till användning. Anmärkningen träffar redaktionen, som enligt anmälares mening bättre bort samordna de skilda uppsatserna och därigenom haft möjlighet att utmönstra onödiga och tröttnande upprepningar. Här endast några exempel. När J. Sahlgren gör sin lärda men illa skrivna sammanfattning av den vetenskapliga diskussionen rörande namnet Gävle — som för övrigt onödigtvis också berör frågan om när Gävle blev stad — har han anledning gå igenom de medeltida privilegiebrev för orten. Därunder tar han i ett rätt vidlyftigt resonemang ställning också till ett av Eric Tuneld

1741 omtalat privilegiebrev av år 1419. Med rätta förkastar han dess existens, men kan i likhet med den av honom citerade P. Elfstrand icke förklara problemet. En blick på den efterföljande uppsatsen hade onödiggjort resonemanget. I den behandlar R. Swedlund Gävle privilegier, och där redogöres sålunda — ånyo — för de medeltida breven. Tunelds uppgift om ett dokument från 1419, som Swedlund för övrigt återfunnit i en tidigare dissertation om Gävle av Örnberg, härrör helt enkelt från en ännu bevarad felaktigt daterad avskrift av kung Hans privilegiebrev av 1499. I sin kunniga skildring av Gävle stads topografi och bebyggelsehistoria behandlar E. Andrén också stadens fiskargårdar och ger belysande exempel. Till samma fråga återkommer A. Eskeröd i det intressanta avsnittet om Gävlebornas strömmingsfiske; han citerar flera gånger Andrén men ger även sitt självständiga bidrag med studier av "fiskargården nr 44". Det hade i alla händelser sparat utrymme och underlättat läsarens möda, om endera förf. ensam skildrat fiskarbebyggelsen.

Redaktionen har med rätta känt den lösliga kompositionen som en svaghet. Den har kallat verket "Ur Gävle stads historia" och klargör, att man ej avsett att vinna någon fullständighet, "den tidpunkt är ännu ej kommen, då man kan våga försöket att åstadkomma en uttömmande kulturhistoria för en stad som Gävle". Man frågar sig, varför just Gävle skulle vara undantaget från möjligheterna att få sin samlade historia skriven, då det lyckats så väl med flera jämbördiga städer. Då nu så mycken forskarmöda nedlagts för att utreda skilda områden av stadens historia och så mycket pengar använts för att få fram en imponerande, utstyrelsmässigt praktfull volym, må det beklagas, att man icke strävade efter att skapa en systematiskt utarbetad Gävle stads historia. Ett är sant: arbetet hade icke kunnat bli färdigt 1946, men det hade nu gjort mindre, ty det finns ingenstades i boken med otvetydighet fastslaget, att Gävle blev stad 1446. Det är ett av de problem, som den systematiska historien måhända hade kunnat kasta ljus över.

Med denna allmänna reservation må det sedan villigt erkännas, att flera av uppsatserna äro mycket välskrivna och äga ett betydande

intresse även ur vidare synpunkter än Gävles. Främst i senare avseende står väl T. Söderbergs vittspännande framställning av stadens handel och samfärdsel genom tiderna, som visserligen ytterligare torde kunna utbyggas och fördjupas, men som innehåller åtskilligt nytt, är fylld av goda uppslag och ger en samlad helhetsbild av detta svåröverskådliga ämne. I det rikhaltiga innehållet fäster man sig kanske särskilt vid klarläggandet av det vidsträckta uppland, omfattande bl. a. bergslagen ända upp till Hedemora och Falun samt Norbergs och Upplands bergslag, som bildar bakgrund till stadens utveckling på handelsområdet. Dock torde konkurrensen om detta uppland ha varit starkare än som framlyser i Söderbergs undersökning; en fullständig analys av förhållandena låter sig nog icke göras utan hänsynstagande även till sådant källmaterial, som berör exempelvis Uppsalas och Västerås reaktioner inför Gästriklandsstadens expansion. Ett annat intressant spörsmål i samband med bergsbruket rör borgerskapets engagemang i Gästriklandsbruken, särskilt under 1700-talet, både som förlagsmän och som ägare eller delägare. Både Söderberg och G. Arbell, vilken senare är inne på samma ämne i sitt kapitel om Gävle manufaktur och industrier, snuddar dock endast vid problemet (ss. 173, 266). Ingen av förf. synes ha använt 1748 års relativt lättillgängliga hammarskattelängd, vilken eljest kunnat ge besked både om produktionens storlek och ägarna vid de 37 Gästriklandsbruken. Arbells utförliga skildring av de moderna industrierna i Gävle liksom i någon mån P. Elfstrands initierade men till sina resultat något obestämda exposé av hamn, varv och sjöfart i staden skulle för övrigt ha kunnat ge flera synpunkter åt Söderberg, när han i ett avslutande avsnitt behandlar Gävlehandeln efter 1860, ett givetvis mycket komplicerat problem.

Bland övriga bidrag må här endast i korthet nämnas B. Hellners uppsats om skrå och hantverk. Den bygger i huvudsak på föremålsforskning och ger intressanta glimtar av Gävlehantverkarnas insatser men ingen samlad bild av deras ekonomiska och sociala ställning under tidernas lopp. Särskilt för äldre tider, fram till 1700-talets mitt, lider förf. av brist på källmaterial; en jämförelse med Lindbergs motsvarande skildring i Linköpingshis-

torien ger talande belägg för hur olika två forskare kunna gå fram vid behandlingen av likartade spörsmål. Flera bidrag i boken behandla det kulturella livets utveckling, skola och kyrka, de stora folkrörelserna i staden, pressen, teatern och musiklivet; de ge efter vad anmälnaren kan förstå en ganska uttömmande och initierad framställning av sitt ämne. Ja, vill man ställa saken på sin spets, kan det sägas, att alla de 21 uppsatserna i boken behandla väsentliga sidor i Gävles utveckling från forntid till nutid på ett så riktigt och intressant sätt, att det måste bli ganska otacksamt att efter detta ge sig i kast med uppgiften att skriva en samlad Gävle stads historia.

Wilhelm Tham.

Neli suecani. Ett bröllopsbesvär från sjuttonhundraalet. Utg. med kommentar av Per Wieselgren. Vetenskapssocietetens i Lund skriftserie nr 30. Lund 1946. 158 s. Häft. kr. 8: 50.

I den stora, men starkt splittrade och till sitt värde växlande äldre litteratur, som behandlar svenska bröllopseder, intar Lars Hallmans "Blacksta och Wassbro socknar 1748 och 1759" (utg. av Sigurd Wallin 1917) en bemärkt plats. Ett värdefullt komplement till Hallman lämnar den stora bröllopsdikten "Neli suecani", som nu utgivits av Per Wieselgren.¹

Handschriften till "Neli suecani" föreligger i två versioner. Den ena är en i K. B. förvarad renskrift (som 1914 avskrivits av Edv. Hammarstedt, Nordiska museets arkiv). Den andra har Wieselgren funnit i läroverksbiblioteket i Strängnäs. Manuskriptet till denna version bär på det inre titelbladet årtalet 1753. Författaren till dikten kallar sig i båda hand-

¹ Ordet "Neli" härstammar från publikationen "Lustige Gesellschaft hochadelicher Personen", Wien 1748. Det har bildats av de första bokstäverna i de latinska satserna:

Neque vox neque loquela.

Egradiuntur sermones illorum in omnes terras.

Loquuntur in variis linguis.

Ibant qui poterant, qui non poterant jacebant ubi sedebant.

Det hela skall beteckna, huru det går till vid ett bonnbröllop.

skrifterna "Oskyldig Satyricus". Wieselgren fastställer, att bakom denna pseudonym döljer sig prästmannen Olof Strand (1730—1782). Denne var prästson, född och uppvuxen i Lerbo i mellersta Sörmland, bedrev studier i Uppsala och Lund och prästvigdes 1756. Från år 1761 (till 1764, då samfundet upplöstes) var han medlem av Sällskapet Vitterlek och utgav i dess publikation "Öfningar" anonymt en rad dikter samt 1763, likaledes anonymt, diktsamlingen "Mina tidsfördrif" (två delar). Wieselgren har såsom bihang till den föreliggande publikationen behandlat Strands litterära insats i Sällskapet Vitterlek samt avtryckt en samling hittills otryckta dikter, som kunna anses härstamma från denne tämligen okände författare. Det är emellertid som källa till vår kunskap om sedvänjorna vid 1700-talets svenska bondbröllop, som vi här vilja fästa uppmärksamheten vid Wieselgrens utgåva av Olof Strands bröllopsdikt. Dikten omfattar i utgåvans form 550 rimmade hexametrar och är rikligt försedd med anmärkningar, vilka hänföra sig dels till dess sakliga, dels till dess litterära innehåll. En icke ringa del av dessa noter äro ägnade att sakligt utöka diktens text.

Wieselgren betraktar Strängnäs-manuskriptet såsom ett koncept till den i K. B. förvarade renskriften. Vid utgivningen har han lagt det föregående, i vissa avseenden utförligare manuskriptet till grund för texten och särskilt förtecknat dess varianter och avvikelser från renskriften. Däremot har han icke behandlat den viktiga frågan om handskriftstexternas inre proveniens. I anslutning till denna fråga må här ett par anmärkningar få plats. Det man först lägger märke till, när man tager Strängnäs-handskriften i sin hand, är att den inte är något koncept i detta ords vanliga mening. Den är tvärtom en renskrift, som av allt att döma överarbetats i flera represser, innan den på nytt skrevs om i Stockholms-manuskriptets slutliga form. Den viktigaste omarbetningen av handskriften synes dock ha företagits i samband med tillkomsten av denna renskrift. Om man lägger de båda handskrifterna vid sidan av varandra och undersöker avvikelserna mellan den ursprungliga, den överarbetade och den slutligt renskrivna texten, kan det icke bli tvivel om att den sistnämnda har gjorts av författaren

själv och ingen annan (jfr utgivarens uppfattning s. 25). Då Strängnäs-handskriften på titelbladet bär årtalet 1753, så får väl detta betecknas såsom tidpunkten för dess ursprungliga tillkomst. När överarbetningen för den slutliga renskriften skett, är däremot svårare att fastställa. Troligast är att detta skett först på 1760-talet. Wieselgren förmodar, att renskriften varit inlämnad till Sällskapet Vitterlek. Huru härmed rätteligen förhåller sig må lämnas osagt, men då det av manuskriptet direkt framgår, att det varit avsett att tryckas, så synes man med ett visst fog kunna anta, att den slutliga överarbetningen och renskrivningen ägt rum vid en tidpunkt, då författaren framträdde i tryck med sina andra diktalster. Strängnäs-manuskriptet uppträder med ett löst, utom pagineringen stående, inklistrat första titelblad som upptar en "Dedication till Zephis". Titelbladet och dedikationen kunna icke ha tillhört det ursprungliga manuskriptet. "Zephis" uppträder eljest många gånger i Strands dikter från denna tid (se utgivarens inledning s. 17). Omständigheten kunde tänkas höra ihop med slutredigeringen av "Neli" under dessa år. Strängnäs-manuskriptet saknar sista bladet, varför man icke känner till, huru dikten ursprungligen slutat. Tänkbart vore, att den, som jag tidigare förmodat, från begynnelsen nedskrivits som en gratulationsdikt (dock knappast för Zephis!). Men sannolikare får väl dock anses, att så icke varit förhållandet, utan att den är att betrakta som ett 1700-tals motstycke till "Bröllopsbesvärs ihugkommelse".

Författaren till "Neli" har givit sin bröllopsskildring en etnografisk karaktär, som Stiernhielms dikt saknar. Även om diktens litterära värde härigenom blivit mindre, har dess värde som etnologisk och kulturhistorisk källskrift blivit större. På enskildheterna i det sakliga innehållet skall dock här ej ingås. Hammarstedt, som uteslutande såg dikten ur denna synpunkt, förmodade på sin tid, att Lars Hallman varit dess upphovsman. Wieselgren påvisar, att så ej varit förhållandet (s. 8 noten). Men detta hindrar ej, att en anseelig samstämmighet — t. o. m. i fråga om vissa detaljer (se särskilt v. 515 och följ. i utgåvan) — råder i fråga om skildringen av bröllopsupptågen ("stabbdansen" och "kälken"). Märkas bör dock, att Strand, såsom ett

vittnesbörd från 1754 ger vid handen, hade "gammal bekantskap och godt tycke hos både högre och lägre" i hemsocknen (utg:s inl. s. 19). Han behöver därför ej ha inhämtat sina kunskaper hos Hallman. Hallmans manuskript trycktes delvis efter hans död i Nyköpings Weckoblad 1765 och kan knappast i denna form ha spelat någon roll vid avfattningen av "Neli". Nu ligga ju dock Lerbo och Blacksta rå i rå. Hallman övertog som kyrkoherde i Blacksta och Vadsbro socknens räkenskaper i maj 1743. Vid detta tillfälle var Strands fader, som även bar namnet Olof Strand, närvarande (Hallman s. 86). Det kan knappast betvivlas, att prästerna i de båda grannsocknarna även i andra avseenden haft förbindelser med varandra. Blacksta-beskrivningen härstammar som nämnts från 1747. Olof Strand den yngre var då 17 år (han blev student i Uppsala 1749). Om man får anta, att "Nelis" huvudpartier lågo färdiga det år titelbladet uppger, nämligen 1753, kan dess författare vid denna tidpunkt mycket väl haft kännedom om det Hallmanska manuskriptet.

Wieselgren har i sina anmärkningar samvetsgrant framlagt textens och noternas varianter både i den slutliga renskriften och i den ursprungliga avfattningen. Metoden att lägga ett överarbetat koncept (i förhållande till Stockholms-renskriften är Strängnäs-manuskriptet ett koncept) till grund för utgåvan måste dock betecknas som mindre föredömligt. I detta hänseende bör man *principiellt* föredra den av författaren själv slutligt godtagna och renskrivna texten. Om man som utgivaren åberopar skälet att den utgivna texten "inte retuscherats för tryckning" (s. 25), så är detta oriktigt. Om man skall åberopa rent *språk*-historiska skäl — vilket man editoriskt ej har rätt att göra —, så borde väl den ursprungliga koncepttexten i varje fall gått framom den överarbetade. Utgivningssättet har lett till att apparaten blivit svår att hantera, därför att textvarianterna inte komma fram i historisk följd och egentlig textkommentar felar. Ur innehållets synpunkt måste texthistorien ha försteg framför språkhistorien.

Det är givande och intressant att undersöka, huru Strand arbetar. Jag bortser nu helt från notapparaten och håller mig enbart till texten. Som redan antytts, är det troligt, att

en del tillägg till dikten i formen av nya versrader före överarbetningen skrivits in i Strängnäs-handskriftens marginal. Möjligen har även texten själv tidigare på sina ställen ändrats. Att i detalj konstatera detta är icke så lätt på grund av Strands växlande handstil; möjligen har även någon annan hand varit verksam i detta hänseende. De flesta ändringarna ha dock påtagligen kommit till i samband med överarbetningen. Man finner lätt, huru vid den slutliga renskrivningen dessa ändringar ganska sparsamt upptagits; i många fall har Strand gått tillbaka till den ursprungliga texten. Stundom har han behandlat ändringarna ganska fritt, stundom har han infört nya uttryck i versen, ibland även en ny versrad eller t. o. m. ett helt versparti, som ej ingår i förlagan. Han väljer och vrakar hela tiden, regelrätt synes detta ske av estetiska skäl. De fornnordiska uttryck och anspelningar, som lagts till i handskriften, utelämnas. De införda ändringarnas ofta vardagligare stilart rätas, och slutet blir i ett stort antal fall, att Strand återgår till den ursprungliga läsarten. För att illustrera förfarandet skall jag här återge ett par etnologiskt betydelsefulla versrader (i utgåvan nr 202 och 203), först i renskriftens form, därefter i den överarbetade formen och slutligen i den ursprungliga versionen i Strängnäs-manuskriptet:

202. Kiällare-Svän med en dricksskåhl går ut, då Bruden måst' smaka
Källare-Svän med en skål ä tillreds, då
Bruden först smakar
Källare-Svän med en dricksskåhl går ut,
då Bruden först dricker.
203. Drickat, och Skålen sen kasta med
mact ifrå sig tillbaka.
Drickat, och Skålen och sen kastar med
magt ifrå sig tillbaka.
Kastar henne sedan (ändrat till: den-
samma sedan) bakom sin rygg, så hon
spricker.

Vi se här, hurusom Strand i v. 202 först restituerar den ursprungliga texten och behandlar versslutet fritt, i v. 203 åter upptar den förändrade läsarten. På detta sätt kommer han att helt och hållet utsluta de viktiga upplysningarna i den ursprungliga texten. De anförda raderna visa, huru viktigt det är

att observera de olika läsarnas sakliga innehåll i denna dikt. I många fall blir det härvid den ursprungliga versionen, som måste falla utslaget, icke den utgivna huvudtexten; stundom är t. o. m. renskriften att föredra framom denna. Å andra sidan äro flera av tilläggen i Strängnäs-manuskriptet synnerligen värdefulla, och detta gäller också en del noter.

Då det inte ligger i mitt skön att bedöma de språkvetenskapliga och litteraturhistoriska detaljerna i utgivarens anmärkningar, förklaringar och lexikaliskt-grammatikaliska kommentarer, förbigår jag dessa. Wieselgren har uppenbarligen betraktat dessa sidor av utgåvan såsom sin huvuduppgift. De etnologiska och kulturhistoriska anmärkningarna innehålla, så vitt jag kunnat finna, inga större fel, men kunna tyvärr ej dölja utgivarens diletantism på området. En förslagsmening, som den, vilken framlägges s. 85 f. (not 104), bestyrker icke blott det sagda, utan skriar på fackmannabistånd från etnologernas och kulturhistorikernas sida, när det gäller att utge handskrifter av förevarande art. Det sagda minskar ej utgivarens förtjänster i andra avseenden.

Att utge "Neli suecani" har ej varit någon lättlost men däremot en i flera avseenden betydelsefull uppgift. Docent Wieselgren har skilts från den med heder.

K. Rob. V. Wikman.

Sörmlandslåtar. Utgivna av Södermanlands Spelmansförbund. Sörmländska Handlingar n:r 12. Stockholm 1947. 76 s. Häft. kr 5:—.

Den effektivt skötta bokserien Sörmländska handlingar har nu utkommit med sin tolfte volym, en samling melodier, främst avsedda för praktiskt bruk bland landskapets spelmän och andra musikintresserade. Verket innehåller 33 polskor, 10 valser, 4 kadriljer, 6 gånglåtar och brudmarscher samt 12 visor och andra låtar, som ej utgöra dansmusik. Folkskollärare Gustaf Wetter har skildrat Sörmlands Spelmansförbunds historia från dess grundande 1925 samt i korta drag presenterat några av de främsta spelmännen,

som levat under de senaste 20 åren. Boken är för att vara ett arbete av detta slag mycket skickligt illustrerad. Vid sidan av melodierna är det värdefullaste i boken de anmärkningar till varje melodi, vilka sammanställts av Olof Andersson. Dessa exakta uppgifter och anekdotartade notiser kunde man många gånger önskat ännu fylligare. Arbetet har icke gjort anspråk på att fullfölja Nils Denckers eller K. P. Lefflers djupgående forskningar och har även avstått från att närmare fixera melodiernas kulturhistoriska ställning.

Till vissa uttalanden i det korta förord som skrivits av professor Sven Kjellström måste man emellertid ställa sig frågande. Kjellström konstaterar att "polskan är den mest omhulda och dominerande av alla låttyper" samt antager att "det torde grunda sig på att den är en prövosten på spelskickligheten samt i sina växlande former ägnad att påverka nyckaparens fantasi och ingivelse." Sanningen är väl helt enkelt den att polskedansen existerat under så exceptionellt lång tid att ett ovanligt stort antal polskor hunnit framkomma. Inte har väl folk dansat polska i olika former under flera hundra år endast för att spelmännens fantasi och ingivelse skulle få möjlighet att ta sig uttryck? Vidare påstår Sven Kjellström att "oförtydligt har Sörmlands väna och blida natur och dess innebyggares ljusa, vänliga sinnelag satt sin prägel på dess spelmans- och låtkultur." Man trodde verkligen att dessa naiva teorier om sambandet mellan naturens utseende och olika sidor av folkkulturen för länge sedan skulle vara ett övervunnet stadium utanför de romantiska amatörernas krets. Även på folkdräktens område har en liknande uppfattning länge gjort sig gällande men systematiskt kunnat gendrivas av forskningen.

Mats Rehnberg.

C.-H. Tillhagen: *Taikon berättar.* Norstedts, Stockholm 1946. 294 s. Häft. kr. 12: 50.

Det är förvisso ett storverk som C.-H. Tillhagen utfört, då han med Johan Dimitri Taikon som sagesman nedtecknat mer än 10.000 kvartssidor rörande zigenarnas alla förhållanden och dessutom tillvaratagit deras språk, ro-

manés, i en ordbok, som omfattar 8.000 ordlappar. Som särskilt märkligt framstår det faktum, att den varken läs- eller skrivkun- nige zigenaren kunnat berätta ej mindre än omkring 250 sagor, av vilka upptecknaren i föreliggande bok presenterar ett rikt och mångsidigt urval.

I en bland dessa sagor berättas, att ett zigenarsällskap, som slog sig ned på en plats för att vila, förströdde sig med "musik och dans hela dagen lång, sång efter sång, saga på saga". En annan slutar med orden: "Så har de gamle berättat detta för mig, och så låter jag orden gå vidare, att de ej förglömmas." Tydligt är, att bland zigenarna sagan ännu i mycket sen tid spelat en betydande roll som underhållning. Utgivaren betecknar dock sin sagesman som den siste store sagoberättaren bland zigenarna i vårt land.

Taikon är född i Sverige och nu omkring sjuttio år gammal. Sina första tre decennier har han mest tillbragt i Östeuropa, företrädesvis Ryssland. Många sagor har han direkt eller indirekt lärt i detta land av dess inhemska befolkning. I dem talas om Moskva och Kasanj, om rubler och samovarer och om kappell med den heliga jungfruns bild. Från Rumänien stammar en saga, i vilken vi möta de tre "ödeskvinnorna". Andra sagor leda sitt ursprung från zigenarnas egentliga hemland Indien.

Givetvis äro långt ifrån alla Taikons sagor egentliga zigenarsagor. Flera här återgivna tillhöra den internationella sagoskatten, så t. ex. den om de underbara hjälparna, Aarne nr. 513, och den om eldfågeln, Aarne nr. 550. Men de äro originellt och ovanligt väl återgivna. Överhuvud måste man förvånas över, hur mästertligt denne zigenare uttrycker sig i sitt berättande. Han har obestriddligen utvecklat sin framställning till en konst, som imponerar. Och hans berättarteknik betingas tydligen både av hans starka inlevelse i sagens händelser och hans kärlek till välljudande ord och uttryck. I en berättelse identifierar han sig småningom med hjälten och säger: "Jag grät som jag nu gråter, mina barn." Och litet senare: "Vem kan beskriva det vackraste vackra? Mina vänner, nu är jag stum. Nu talar jag inte längre ert språk."

I dem bland sagorna, som mest handla om zigenare, får läsaren lära känna vandrings-

folkets förvärvsmetoder. Männen äro koppar- smeder och förtennare samt hästhandlare, kvinnorna förtjäna pengar genom spådoms- konst och låtsad trollkunnighet. Fadern säljer sin dotter och denna måste tjäna in åt sin man det utbetalade beloppet. Hur dumma präster, godsägare och bönder på olika sätt frånluras pengar och egendom av de slugare zigenarna har tydligen alldeles särskilt roat såväl berättare som åhörare, vilkas ideal varit att äga en anseelig skatt av guldmynt och smycken samt att på bekvämaste sätt få fullt upp av mat och dryck för sig själva, hö och havre för sina hästar. Men självironi saknas inte heller. Här berättas exempelvis om zigenaren, som inte ville ligga på bankdirektörens soffa, då han var rädd att bli nerlusad. Och när Taikon säger: "Visserligen är det sant att alla zigenare äro orädda för spöken", är han säkert medveten om, att förhållandet är det rakt motsatta.

"Taikon berättar" är en sagosamling som skänker såväl kunskap som litterär njutning och roande underhållning. Inte blott de, som intressera sig för zigenarna och deras livs- försel, utan även alla vänner av folksagan ha anledning att hjärtligt glädjas över, att denna bok kommit till.

C. M. Bergstrand.

Statarminnen. Utgivna av Nordiska museet i samarbete med Svenska Lantarbetareförbundet under redaktion av Mats Rehnberg. Stockholm 1947. 250 s., rikt ill. Häft. kr. 4: 50.

Hösten 1945 avskaffades statsystemet, som innebar, att en del av lantarbetarens lön utgick in natura, dvs. i form av bostad, spannmål, potatisland, mjölk osv. Hur gammalt det är, vet man inte så noga, men det utvecklades till betydande omfattning under 1800-talets båda första årtionden, vilket folkräkningarna utvisar. Anledningarna till dess uppkomst behandlas av Nils Wöhlin i dennes undersökning "Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna", som utgör en av emigrationsutredningens talrika bilagor. Dels förekom det, att egentliga jordtorpare frivilligt lämnade torpen i utbyte mot en förment bekymmerslösare tillvaro som löntagare, dels gjorde sig — och

detta blev mer framträdande mot slutet av 1800-talet — en tendens gällande att dra in torpen och lägga dem direkt under huvudgårdens bruk. Därigenom kunde jorden brukas effektivare än vad forparna och landbönderna kunde och ville göra. Vid sokelskiftet var statsystemet den typiska avlöningsformen för de gifta lantarbetarna i de egentliga jordbruksbygderna, dvs. i södra och mellersta Sverige. Särskilt framträdande var det i landsändar, där storjordbruket spelade en mer betydande roll.

Statarna, liksom övriga lantarbetare, utgjorde det svenska samhällets egentliga underklass; de levde ofta under mycket dåliga och ofria förhållanden. I många fall förmenade arbetsgivarna sina underlydande t. o. m. sådana friheter, som annars är tämligen elementära. I en socialstatistisk undersökning 1930 av den sörmländska statarklassens levnadsförhållanden påpekades sålunda, att på en av de större gårdarna höll jordägaren statarna med vissa tidningar men tillät icke, att tidningar av för honom missaglig politisk färg forslades i gårdens postväska, och liknande erfarenheter går igen i den här föreliggande samlingen statarminnen. Det behöver inte särskilt påpekas, att lantarbetarnas rätt att organisera sig för att tillvarata sina löntagarintressen var minst sagt omstridd. Rena föreningsrättsstrider förekom ännu på 1930-talet. Och de skymtar här och var i minnesanteckningarna. Sålunda skriver en statare: "Några problem av större räckvidd såsom politik och religion diskuterades aldrig, och när den första fackföreningen på platsen bildades vid Rydboholm 1919, slapp Säby statkarlar ifrån det obehagliga medlemskapet och utgifterna genom att påvisa, att de redan hade så stora förmåner i lön och stat, som fackföreningen ville tilltvinga sina medlemmar. Denna konferens mellan fackföreningsfolk och Säby statare hölls en middagsrast, och under tiden gick husbonden på gårdsplanen och oroade sig för utgången. När bonde och arbetare sedan träffades på stallbacken, drog

de en suck av lättnad över att ha sluppit undan med blotta förskräckelsen. Statarna fick också i förtroende veta, att de skulle ha blivit vräkta, om de gått med i fackningen."

Statsystemets största nackdel var alltså den sociala ofriheten och det godtycke, som arbetarna kunde utsättas för; feodala later satt länge i. På en gård, där man dagligen nöts emot varandra, uppstår för övrigt lätt konfliktämnen och stridigheter. Särskilt gav mjölkningsarbetet anledning till oenighet. Ofta ingick det i anställningen, att statarhustrun skulle delta i mjölkningen av gårdens kor utan särskild ersättning; ibland fick hon ersättning. En av författarna till "Statarminnen" framhåller, att både hem och ekonomi blev bättre, där inte hustrun mjölkade. Till statarlivets karakteristiska drag hörde också höstflyttningarna, då det enkla bohaget lastades på flyttlasset och familjen med den ofta stora barnskaran drog mot nya, sällan bättre öden.

Ännu på sistone spelade statsystemet betydande roll. Sålunda var över hälften av arbetarna avlönade med stat år 1938, och ännu år 1943 uppgick deras procentuella andel till nära 37.

Nordiska museets initiativ att i samarbete med Svenska Lantarbetareförbundet samla minnen från en löntagarklass, innan denna definitivt avvecklats, är av betydelse för den framtida kännedomen om dennas beteendemönster. När man läser statarminnena, frapperas man av den strängt sakliga tonen i skildringarna och den nyktra stilen. Det är ju inte alls okänt, att statarlivet hade kunnat ge anledning till bittra reflexioner, men därav finner man inte mycket. Man förvånas vidare över hur pass sena dessa statarminnen är. Samtliga hänför sig till tiden efter 1800-talets mitt. Det kanske inte är så märkligt; för de besuttna bönderna ter det sig mer naturligt att vårda traditionerna, men för en egendomslös samhällsgrupp är nog traditionslösheten mera typisk.

Yngve Kämpe.

KORTA BOKNOTISER

Nyutkommen litteratur i smärre, refererande anmälningar av olika pennor

Lars Rabenius: *Wikmanshytte bruks-egendomar och deras ägare genom tiderna*. Uppsala 1945. 217 s., rikt illustrerad.

I den växande industrihistoriska litteraturen har böckerna om vår bergshantering alltjämt försprång inte minst genom Carl Sahlins storartade insatser i ämnet. Även den nu utkomna historiken över Wikmanshytte bruk i Dalarna är i viss mån inspirerad av honom. Den är skriven av bolagets styrelseordförande, f. d. statssekreterare Lars Rabenius, som i en vacker volym redogör för utvecklingen av de olika bruk, varav bolaget nu är sammansatt: Wikmanshyttan och Thurbo (senare trämassefabrik), Norn, Nyhyttan, Prästhyttan, Dräcke och Grånse. Som titeln antyder är det främst den personhistoriska sidan som ägnats intresse. Källorna synas ha flödat rikligt, bl. a. påpekas att bruksböckerna från Norn finnas kvar i nästan obruten följd från 1749, en god utgångspunkt för en framtida ekonomisk-historisk studie.

Aug. Nachmanson och David Hannerberg: *Garphyttan. Ett gammalt bruks historia*. Stockholm 1945. 519 sid. jämte kartbil.

Initiativet till denna skildring av den gamla bruksanläggningen i Tysslinge i nordvästra Närke, invid Kilsbergen, togs av den nyligen bortgångne direktören Nachmanson, som under många år såsom styrelseordförande varit knuten till bolagets ledning. Han står också jämte docenten Hannerberg, vilken redan tidigare meriterat sig som en god kännare av provinsens historiska geografi, som författare till arbetet. Resultatet har blivit en fyllig och väldokumenterad framställning av största värde för skilda delar av det kulturhistoriska forskningsområdet. Den inledes med en skildring av bebyggelse och bergsbruk i västra Närke fram till 1600-talets mitt, illustrerad med synnerligen omsorgsfullt utarbetade kartor. I början av 1600-talet — eller kanske nå-

got tidigare — upptogs i närheten av den gamla bergsmanshyttan en silvergruva med smältverk, vilken verksamhet fortsatte in på 1670-talet. Mera livskraftigt blev det bleckmakeri, som drevs här fr. o. m. 1661 och som ägnas en ingående skildring med framläggande också av ett rikt personhistoriskt material. Härtill kom på 1700-talet även annat järnsmide, både stångjärnssmide, knippsmide och spiksmide, samt ett alunbruk. Kring mitten av 1800-talet nedlades den ena tillverkningsgrenen efter den andra av det gamla manufakturverket och så småningom återstod endast ett stångjärnssmide av blygsam omfattning. Under vårt århundrade har bruket emellertid åter vuxit till betydenhet och specialiserat sig på tillverkning av järntråd, ställinor, vissa precisionsfjädrar etc. Till verksamheten hör av ålder ett omfattande skogsbruk och jordbruk.

Boken om Garphyttan, som även är rikt och vackert illustrerad, lämnar gott besked om allt detta men också om en mängd detaljer av mera allmänt kulturhistoriskt intresse. Så skildras t. ex. med användande av inventarieförteckningar och kartmaterial även den gamla bruksherrgården, sådan den tedde sig 1770 (sid. 322 ff). Som helhet måste arbetet betecknas som en av de innehållsrikaste av de bruksmonografier som utkommit under senare år i vårt land.

På järnets fasta grund. Låsbolaget 100 år. Utgiven av Låsfabriks Aktiebolaget Eskilstuna, redigerad av Esselte reklam. Eskilstuna 1946. 130 s., rikt illustrerad.

Förra året kunde ett av Eskilstunas mer kända företag, Låsfabriks Aktiebolaget fira sin hundraåriga tillvaro. I samband därmed har bolaget på ett numera icke ovanligt sätt utgivit en bok. Innehållet är uppdelat i fem uppsatser, samtliga mycket populära och utan större pretentioner men ändå av stort intresse. Bolagets egen historik, Låsbolaget genom 100 år, skulle dock vunnit på att ha fördjupats.

En något mer ingående skildring av industri-företagets framväxande ur den ursprungliga hantverksmedjan skulle nämligen givit boken betydligt större värde för framtiden. Tyvärr är uppsatsen också anonym och lider mycket av att sakna källangivelser. Denna uppsats föregås av en sammanfattning av fristadens och järnmanufakturens framväxande, sammanställd av red. Harry Molin. Professor Sigurd Erixon har i en uppsats givit en översikt över låsets historia från förhistorisk tid och fram till en av de modernaste uppfinningarna, cyllinderlåsen med huvudnyckellåsning. I en andra uppsats har samma författare behandlat skråorganisationen och dess förhållande till de äldre fabriksartade anläggningarna samt lämnat några spridda notiser om smeder och verkstäder. Boken avslutas av en kort bildserie från den moderna firman och tillverkningen. Bokens utstyrsel är påfallande elegant och detta gäller även i stort sett typografien, endast bilderna skulle ha kunnat vinna betydligt på en fastare hand vid redigeringen.

Nils Meinander: *En krönika om vattensågen*. Festskrift utgiven i anledning av Finska sågverksägareföreningens femtioårsjubileum den 16 december 1945. Helsingfors 1945. 316 s.

Detta arbete ger en värdefull om också relativt kortfattad skildring av den för vårt östra grannland så viktiga skogshanteringen fram till 1800-talets mitt. Förf. begränsar sig icke endast till sågverken utan behandlar också t. ex. timmerflottnings och trätransporternas historia. Det hela skildras med journalistisk verve men ger därjämte, särskilt för 1700- och 1800-talen, många viktiga uppgifter, inte minst om de allmänekonomiska sammanhangen.

All världens jakt. I ett urval av Björn von Rosen. Bonniers, Stockholm 1946. 433 s. Häft. kr. 13:—, inb. 16:50.

Man har naturligtvis inte rätt att vänta sig, att en antologi om jakt och i första hand komponerad för jägare skall innehålla så värst mycket kulturhistoria. Men i denna bok finner man i alla fall en hel del, även om det

helt naturligt blir spridda notiser från skilda tider och skilda platser. I ett briljant skrivet företal har Björn von Rosen motiverat sitt urval och förklarat svårigheterna. Steget är långt mellan syrikern Oppianus' jaktidikt "Cynegetica" från 200-talet e. Kr., varur hämtats ett avsnitt om hundträning och harjakt, och Ernest Hemingways glänsande skildring av sin jakt på kuduantilop i Afrika med ett modernt Mannlichergevär. I övrigt möter man en blandad samling skribenter, både rent skönlitterära författare och jaktskildrare och inte så sällan båda i lycklig kombination. Man kan nämna namn som William J. Long, Conan Doyle, Theodore Roosevelt, Kaj Munk, Karen Blixen, August Strindberg, Albert Engström, Pelle Molin, Bruno Liljefors och Albert Eklundh. Den geografiska spännvidden är stor — "en pendling från Alaska till Kenya, från Karelens till Karibiska havet, från Grönland till Indien", för att citera utgivaren.

Det rent skönlitterära inslaget är nog övervägande i denna antologi, men på några ställen har man anledning att ta fram excerptlapparna och notera detaljer av jakthistoriskt intresse. Och det kan aldrig skada för en i jaktens historia intresserad att skaffa sig den kringsyn, som denna skickligt komponerade antologi om jakt ger.

Sverige i fest och glädje. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1946. 268 s. 120 ill. Häft. kr 18:50.

Tolv uppsatser om bokitelsns ämne. Birger Nerman och Jan Fridegård behandla glanstiden i Gamla Uppsala, Mats Åmark skildrar med delvis nytt material medeltida gillen med särskild hänsyn till de uppländska, Åke Meyerson beskriver torneringarna i Sverige och Bo Gyllenswärd sammanfattar källorna om Drottningholmsfesten då Kina slott invigdes. Gustaf Hilleström skildrar landsorts-teatern vid 1800-talets början, Sten Lundwall barnbalerna och Alice Lyttkens de litterära salongerna. Ett tidigare okänt material framlägges av Thord Plænge Jakobson om Uppsala hälsobrunn i Geijersdalen. Marika Stjernstedt behandlar nöjena i det borgerliga Uppsala vid 1800-talets slut, Gustaf Hedenvind-Eriksson beskriver rallarliv och Mats Rehnberg redogör för sedvänjorna vid soldaternas inryckning.